

Estudi raonat de les fonts documentals de l'*Atlas català* de 1375. Des del seu inici fins a l'actualitat

Montserrat Galera i Monegal
montserratgalera@gmail.com

Resum

El mapamundi conegut com “Atlas català” i datat l’any 1375, fou un encàrrec de la dinastia catalana al taller de la família Cresques de Palma de Mallorca per tal d’obsequiar el rei de França Carles Vè (ambdues monarquies estaven emparentades). Fou dipositat a la Bibliothèque Royale de France, on es conserva encara avui dia. La seva excepcionalitat ha estat el motiu de dedicar-li aquest estudi. El seu ressò documental ha estat desigual i escàs durant els primers segles i no és fins els darrers anys del segle XVIII quan s’inicià una embranzida protagonitzada per part dels estudiosos del moment. Així, pausadament, de manera continuada i fins els nostres dies, s’han anat formulant, completant i modificant diferents teories relacionades principalment amb la seva elaboració, autoria i datació. L’accés i consulta dels arxius ha estat cabdal per als coneixements actuals de l’“Atlas català”.

Paraules clau: “Atlas català”, Cresques Abraham, cartografia catalana medieval.

Resumen: *Estudio razonado de las fuentes documentales del Atlas catalán de 1375. Desde su inicio hasta la actualidad*

El mapamundi, conocido como “Atlas catalán” y datado el año 1375, fue un encargo de la dinastía catalana al taller de la familia Cresques de Palma de Mallorca para obsequiar al rey de Francia, Carlos V (ambas monarquías estaban emparentadas). Fue depositado en la Bibliothèque Royale de France donde se conserva todavía hoy en día. Su excepcionalidad ha sido el motivo de dedicarle este estudio. Su impacto documental ha sido desigual y escaso durante los primeros siglos y no es hasta los últimos años del siglo XVIII cuando se inicia un impulso protagonizado por los estudiosos del momento. Así, pausadamente, de manera continuada y hasta nuestros días, se han ido formulando, completando y modificando distintas teorías relacionadas principalmente con su elaboración, autoría y datación. El acceso y consulta de los archivos ha sido decisivo para los conocimientos actuales del “Atlas catalán”.

Palabras clave: “Atlas catalán”, Cresques Abraham, cartografía catalana medieval.

Abstract: *Study of the documentary sources of the 1375 Catalan Atlas. From its creation until today*

The world map, known as the Catalan Atlas, dated in 1375, was a commissioned to the Cresques family of Palma de Mallorca by the Catalan dynasty as a present for the king of France Charles V (as both monarchies were related). It was deposited at the Bibliothèque Royale of France where it is still conserved today. Its uniqueness has been the reason for dedicating this study. Its documentary impact was uneven and limited during the first centuries. However, by the end of eighteenth century, the Atlas started to be more widely studied thanks to the scholars of that period. Several theories have appeared since then, and were modified slowly, continuously until today, especially those issues related to its creation, authorship and dating. The access to several archives sources has been crucial in the current knowledge of the “Catalan Atlas”.

Keywords: “Catalan Atlas”, Cresques Abraham, medieval Catalan cartography.

* * *

1. Consideracions preliminars

1.1. Objectius

Els objectius d'aquest treball s'han basat en el rastreig del ressò documental que ha tingut l'*Atles català* de 1375, una de les grans obres de la cartografia

medieval. S'ha intentat interpretar i valorar el contingut de cada document, sigui obra manuscrita o obra impresa. No es tracta d'una carta portolana en el seu sentit més estricte, si bé tampoc no queda gaire allunyada d'aquells documents cartogràfics que conformaren l'avançament científic de la navegació durant l'edat mitjana. Tal com correspon a aquest tipus de documents, la carta catalana no va signada ni està datada. Consta de sis taules, les dues primeres dedicades als coneixements cosmogràfics de l'època i les altre quatre al mapamundi del final del segle XIV.

Gràcies a l'existència de les fonts documentals estudiades, els resultats de la recerca duta a terme han permès anar esbrinant detalls sobre la seva història de més de mig mil·lenni, d'anar donant raó de les noves idees que anaven modificant i/o corregint opinions anteriors. Tot plegat, fruit d'un procés lògic i natural.

Finalment, cal fer constar que a manera d'introducció es donen unes notícies de caràcter general que refermen l'objectiu bàsic del treball: informació històrica, detalls sobre el contingut de l'*Atlas*, una tria dels textos de les llegendes i altres punts que responen a aquesta finalitat. És així com els objectius s'han pogut acomplir, si més no parcialment.

Figura 1. Taules núm. 3, 4, 5 i 6 de l'*Atlas català* de 1375

Font: facsímil impulsat pel llibreter J. Parés, 1a edició 1959. Exemplar donat per Montserrat Galera a la SCG l'any 2014.

1.2. Text introductori sobre les cartes portolanes

Les cartes portolanes o cartes de navegar són un tipus de document que sorgeix quan es comença a utilitzar la brúixola per a la navegació. Porten escala gràfica. No hi consta la indicació de la longitud ni la de la latitud i en el seu lloc hi apareix una xarxa de línies rectes, precedent dels futurs rumbos. Seria l'equivalent a la paraula castellana “derrotero”. Habitualment cobreixen l'àrea que Nordenskiöld (1897) va considerar com la que entrava dins del concepte que ell anomenà “normal portolano”: el Mediterrani, el mar Negre, les costes llevantines atlàntiques des del cap Bojador fins a les illes Britàniques, Jutlàndia i Escandinàvia. Es confeccionaven amb pergamí, pell d'anyell adobada, que un cop aplanada condicionava la forma que podria tenir la carta nàutica. La rosa dels vents és un element habitual en les cartes portolanes. La primera que apareix a la cartografia nàutica és la que es dibuixà sobre la tercera taula de l'*Atlas català*, corresponent a la primera del mapamundi.

L'origen de les cartes portolanes és incert. S'han defensat tres teories: la dels que les atorguen un origen català (Nordenskiöld, autors francesos, autors mallorquins, Rey Pastor i García Camarero), una teoria a favor d'una tesi proitàlica (Almagià, Kretschmer, Winter, entre altres) i, en tercer lloc, un grup d'autors portuguesos, encapçalats pel vescomte de Santarém, que estaven a favor de l'origen portuguès d'aquestes cartes. S'aniran desgranant en els moments oportuns.

1.3. Metodologia

Respecte a la metodologia emprada, bàsicament s'ha treballat sobre la informació procedent de diverses biblioteques –tant presencialment com a través de la xarxa– i sempre que ha estat possible s'han explorat arxius que ens han donat l'oportunitat de completar uns quants punts, alguns almenys poc coneguts fins ara. Tota la bibliografia de suport citada s'ha consultat presencialment o per la via virtual, si bé no s'ha tingut accés als inventaris del final del segle XIV dipositats a la Bibliothèque Nationale de France. Són molts els centres consultats. Els més utilitzats han estat la Biblioteca de Catalunya (secció de reserva), la Cartoteca de Catalunya de l'Institut Cartogràfic i Geològic de Catalunya, l'Arxiu de la Llibreria Ripoll de Palma de Mallorca, la Biblioteca de Filosofia, Geografia i Història de la Universitat de Barcelona, tots ells de forma presencial, i la Bibliothèque Nationale de France, per via virtual. També s'han consultat, per qüestions puntuals, però tanmateix molt útils, la biblioteca de l'Abadia de Montserrat, altres centres mallorquins com el Servei d'Arxius i Biblioteques de l'Ajuntament de Palma o la Biblioteca de la Fundació Bartolomé March (Palma) i algunes col·leccions privades. A més, una gran quantitat de pàgines web susceptibles de poder aportar informació de tipus general i molt especialment detalls específics i concrets.

1.4. Notícies sobre l'*Atles català de 1375*

Vicenç M. Rosselló (1999, p. 57) defineix l'*Atles català de 1375* com una “carta portolana expandida, amb ròssecs ptolemaics, isidorians i aràbics si n’admetem l’autoria de Cresques Abraham i la data aproximada de 1375”. I no el considera un atlas habitual (Rosselló, 1999, p. 57). Es considera una de les aportacions més importants a la cartografia de l’edat mitjana sortida del taller d’una de les més prestigioses famílies jueves que treballaven a Mallorca: la família Cresques, formada pel pare, Cresques Abraham, i el seu fill Jafuda Cresques. L'*Atles* té elements de les tres cultures vigents al segle XIV: la cristiana, la jueva i la musulmana. La data del seu acabament s’ha situat l’any 1375.

Consta de sis grans peces de pergamí d’una mida aproximada de 65 x 50 cm cadascuna, amb un format total 65 x 300 cm. Estan encolades sobre sengles taules de fusta i pintades de diferents colors, or i plata. Les dues primeres són de caràcter enciclopèdic i el seu contingut respon a un acurat resum dels coneixements científics sobre cosmologia i cosmografia coneguts en aquell moment. Les altres quatre representen un mapamundi del segle XIV, amb la presència d’un gran nombre de topònims relatius a tot el territori, i farcit de miniatures acompanyades sovint per llegendes orientatives i complementàries. Tant els textos llargs de les dues primeres taules com els de les llegendes i els topònims del territori català són escrits en aquesta llengua.

El mapamundi està enclavat, aproximadament, dins de les següents coordenades: els paral·lels 60° i 20° nord i els meridians 40° oest i 120° est. Dins d’aquesta zona emmarcada, i a grans trets, el paral·lel 60° creua el nord de les illes Britàniques i el sud d’Escandinàvia i Rússia (part de Sibèria). El paral·lel 20°, just al sud de la línia del tròpic de Càncer, creua la zona de les illes de Cap Verd, Mauritània, Níger, Aràbia, Índia i el sud de la Xina (Catayo a l'*Atles*). Si ens referim als meridians, el 40° oest passa, bàsicament, per l’arxipèlag de les illes Açores, i el meridià 120° est per Rússia, Xina i part d’Indonèsia. El món considerat real acaba a Combalu (Chambalech a l'*Atles*, Pequín avui), ciutat de la qual es fa una extensa descripció en una llegenda adjunta i amb una precisa informació sobre la seva coneguda muralla. Més enllà ja hi el buit i la incògnita.

Segons l’opinió documentada, l’obra de la família Cresques fou producte d’un encàrrec rebut de la Casa Reial catalana destinat a obsequiar el rei de França Carles V dit “el savi”. Pel que fa a la data d’ingrés a Bibliothèque Royale, s’han defensat dues dates: el 1380 i el 1381. En el primer cas, i d’acord amb els textos dels inventaris d’aquest any, alguns podrien correspondre al futur *Atles català*. Els defensors de l’any següent es basen en el document datat a Tarragona el 31 de novembre de 1381, custodiat a l’Arxiu de la Corona d’Aragó, on consta que l’infant Joan obsequia el rei de França amb un mapamundi que li entregaria l’emissari mossèn Guillem de Courcy.¹

1. ACA: Cancelleria, reg. 1665, f. 26 r. i v.

Així, es pot deduir que les fonts documentals sobre l'*Atles* responen a la següent seqüència cronològica: 1) l'encàrrec d'un mapamundi fet per la monarquia catalana al taller dels jueus mallorquins de la família Cresques; 2) la presència de l'*Atles* als arxius de la Cúria Reial a Barcelona; 3) el seu ingrès a la Bibliothèque Royale; 4) el coneixement que es tingué d'aquesta carta nàutica a través dels segles.

Uns breus textos seleccionats a cada una de les sis taules permetran donar una idea més completa sobre el contingut de l'*Atles català*.

a) Taula núm. 1

Consta d'un llarg text, repartit en quatre columnes, dedicat als coneixements cosmogràfics i encapçalat per les paraules següents:

“Mapamondi vol dir aytant con ymage del mon e de les diverses etats del mon e de les regions que son sus la terra de diversas maneres de gens que en ela habite. E la dita ymage, ho figura es redona a manera de pilota”.

Més endavant, es llegeix:

“La terra es quaix centre en lo mig del mon, axí con lo punt en lo mig del cercle; e no es sostenguda per neguns ciments, mas solament per la divinal potencia. Es sustentada, per ques lig en la sancta sscriptura: *No temets, mi diu lo senyor, que he peniada la terra en no res.*”

El text que fa al·lusió a les esmentades Sagrades Escripures diu: “Déu estén el nord del cel sobre el buit, penja la terra sobre el no-res”.²

Una tria d'altres fragments dels textos de l'*Atles* continua avalant la teoria geocèntrica.³

“La creacio del mon sescriu en V maneres. En una manera ço es, que abans del temps dels segles, la pensa divinal concebia lo mon, la qual concepció es dita Mon per art pres o començat; car scrit es que: Ço que fet es, en aquell vida era”.

Figura 2. Taula núm. 1 de l'*Atles català* de 1375 dedicat als coneixements cosmogràfics

Font: Reproduïda al facsímil publicat a Zuric per Urs Graf. Verlag GmbH l'any 1977 i reeditat a Barcelona per Ebrisa l'any 1983.

2. Bíblia. *Llibre de Job* (26, 7).

3. La teoria geocèntrica, formulada per Aristòtil, fou defensada fins pràcticament el segle XVI, moment que es començà a formular la teoria heliocèntrica. Copèrnic, Kepler, Newton i Galileo Galilei tractaren de demostrar la veracitat d'aquesta nova teoria havent d'enfrontar-se amb la gran resistència que hi havia en aquell moment a separar la ciència de la teologia. Fins el 1992 no es considerà anul·lat el judici a Galilei de l'any 1663.

“Empero los élements del mon son IV, de les quals totes les coses del mon son; so es saber: foch, aer, aygua e terra...La forma empero de la terra es redona, per que es dita Orbis, que vol dir redonea”.

El text també dedica abundant informació sobre la Lluna. A les seves quatre fases, a les marees i la seva relació amb els vents segons el moment de l'any, sempre d'acord amb els moviments del Sol: “Pus que havem parlat del Mapamundi, parlarem e direm dels cors de la luna e del sol breument”.

b) Taula núm. 2

A la segona taula, que continua i acaba el text de la primera, s'explica i il·lustra el procés de les quatre estacions de l'any, si bé està pràcticament ocupada per un gran calendari astrològic format per trenta-set cercles concèntrics, en cadascun dels quals s'exposen altres tants conceptes cosmogràfics. Al cercle central hi ha la Terra i en uns altres es representa el sistema planetari format per set astres, entre els quals el Sol i la Lluna, els signes del zodíac, les fases de la Lluna, els moviments de les marees, els mesos de l'any, etc. El calendari va proveït d'un monograma mòbil que permetia deduir, a partir de la posició i el moviment dels astres, el dia de celebració de la Pasqua durant uns quants anys. Era el punt de referència per fixar per endavant el calendari dels dies d'un any concret.

En el cercle número 37, el més allunyat del centre, i de dreta a esquerra, es llegeix el següent: “Assi comensa lo capitol per trobar en que corra laurumomemoro... sapiats de sert que layn MCCCLXXV corr laurunomru en VIII”.⁴ A partir d'aquesta frase, Josep Tastu, els anys 30 del segle XIX, fixà l'any 1375 com a data d'acabament de l'*Atles català*, teoria que en general fou acceptada, si més no de manera molt aproximada. Dins de l'epígraf 2.4.1, dedicat a la datació, s'especifica tot el procés d'aquesta recerca.

Figura 3. Taula núm. 2 de l'*Atles català* de 1375 que conté el calendari i que permeté a Josep Tastu els anys 30 del segle XIX, datar-ne l'acabament el 1375

Font: ídem fig.2

4. En el camp de l'astronomia el terme auri o o número d'or correspon al rang que té un any concret a partir d'un cicle de 19 anys que es va repetint amb la mateixa freqüència. Cada període té el seu número auri correlatiu. El núm. VIII corresponia, efectivament, a l'any 1375.

c) Taula núm. 3

Ací s'inicia el mapamundi, que comprèn les taules 3, 4, 5 i 6. Pertany al grup de les anomenades cartes hidrogràfiques o nàutiques. Abarca els territoris de l'Europa occidental, del Mediterrani occidental i els de l'Àfrica del nord fins a les terres del sud de l'arxipèlag canari. Se n'han destacat dos elements:

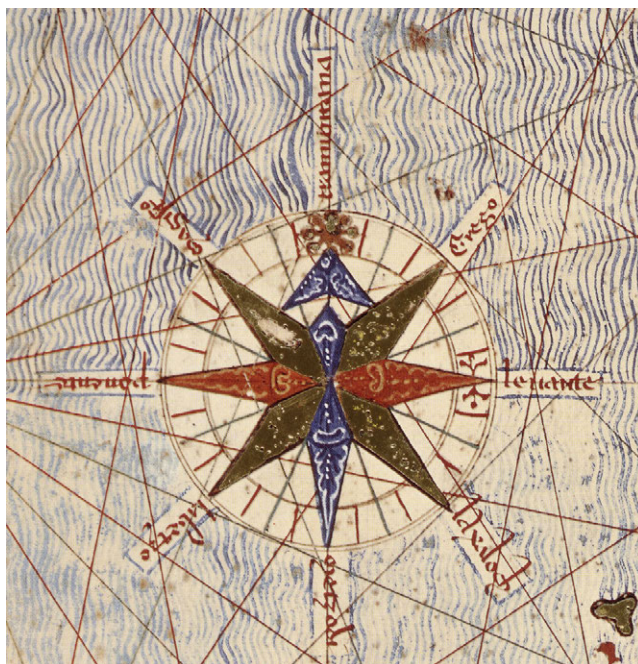
c.1 La presència d'una rosa dels vents

Té el valor d'ésser considerada com la primera representació d'aquest instrument sobre una carta nàutica. Està situada a l'oest del mapamundi. Més endavant, i habitualment, quedava col·locada de cara al nord. Té la forma d'una estrella de vuit puntes bellament adornada amb tres colors: vermell, blau i marró clar. Al final de cada punta hi ha el nom dels vuit vents escrits d'acord amb la següent grafia: *Tramuntana* (N), *Grego* (NE), *Levante* (E), *Laxaloch* (SE), *Metzodi* (S), *Libetzo* (SO), *Ponente* (O), i *Magistro* (NO). La multiplicació del número vuit, que correspon al nombre dels vents, amb el número quatre dels punts cardinals permet poder disposar de 32 rumbos o direccions, eines indispensables per a la utilització d'una carta nàutica.

Els noms dels vents que consten a l'*Atlas* pertanyen a llengües de diferents origen, motiu pel qual s'ha considerat que es pogué tenir present la nomenclatura adoptada pels navegants de l'època, coneguda com a "lingua franca".

El poema *Veles e vents* d'Ausiàs Marc, que ha estat musicat pel cantant de Xàtiva, Raimon, ens permet gaudir de la bellesa d'uns versos quan el poeta juga amb el nom de set d'aquests vents.

Figura 4. Rosa dels vents que figura a la taula núm. 3 de l'*Atlas català* de 1375

c.2 La notícia de l'expedició de Jaume Ferrer

Els artífexs de l'*Atles català* van donar testimoni d'una gesta protagonitzada pel pilot i navegant mallorquí Jaume Ferrer, que sortí del port de Mallorca el dia 10 d'agost de l'any 1346 cap a l'Atlàntic sud per explorar les terres de Senegal, Gàmbia i la zona que més endavant prengué el nom de Rio do Ouro a causa de la presència de partícules d'aquest metall que eren transportades pel riu Senegal fins a la costa i a vegades les ones dipositaven a les seves platges.

L'expedició està representada amb un petit dibuix acompanyat de dues llegendes curtes però molt orientatives. El dibuix representa un uixer que navega al sud de l'arxipèlag canari amb la bandera quadribarrada de la Corona d'Aragó i amb quatre passatgers. La llegenda acompanyatòria diu: "Partich luxer den Jac. Ferer per anar al Riu del Or, al gorn de Sen Lorens, qui es a X de agost, e fo en lany, MCCCXLVI". L'altra llegenda fa referència a detalls concrets sobre aquesta zona: "...e an aquestes plages se troba molt ivori per la moltitut de oriffans". Aquesta miniatura de l'embarcació, considerada com una de les més belles, juntament amb els respectius textos, ens indica que els detalls de l'expedició degueren quedar molt vius a Mallorca vist que, pràcticament trenta anys més tard, els artífexs de l'*Atles* la representen i la mencionen de forma tan explícita. Cal remarcar, però, que el seu interès documental més significatiu és el fet que aquest any de 1346 és l'única data que consta en el mapamundi, amb l'excepció de les que apareixen en les dues primeres taules dedicades als coneixements científics. A partir d'aquesta informació es defensaria, anys a venir, aquesta data com la corresponent a l'acabament de l'*Atles*.

La notícia del viatge de Jaume Ferrer fou recollida més endavant per Macià de Viladesters, cartògraf mallorquí i jueu convers, a la seva carta portolana de 1413.⁵ En aquest cas, al costat de la miniatura de l'uixer, que és una còpia del de Cresques però sense la tripulació, diu així: "... lo user de Jacym Ferrer per al riu de lor al jorn, qui es a X de agost, y so lany MCCCXLVI". També, i amb poques variacions, cita el text referent a l'ivori amb l'afegitó sobre els habitants de la zona i a la presència de l'or: "Así.s troba molt vori, e açó per la moltitut de els orifanys. Encara sapiats que totes estes gens qui aci abitan van nus e son tots negres". Encara en una tercera ocasió i a la carta de 1439 de Gabriel Vallseca,⁶ d'ascendència jueva i amb arrels mallorquines, quedà constància d'aquestes notícies, sense citar, però, ni el nom de Jaume Ferrer ni de cap expedició a aquelles terres en anys anteriors.

"Plages areno[ses] molt grans, an la[s] qual[s] se troba molt vori per la [multi]tut d'orifanys qui aci son. Mes sa[piats] que omens qui aci [a]bitan van nus e son [ne]gres. Encara sapiats que en stes plages se [troba] molt arbra".

L'expedició de 1346 ha generat abundant bibliografia pròpia. I fou en gran part a causa de la controvèrsia que sorgí entre la tesi procatalana, basada en

5. Actualment forma part dels fons de la Bibliothèque Nationale de France (RéS Ge AA 566).

6. Actualment forma part dels fons del Museu Marítim de Barcelona (Reg. MMB. 3236).

l'expedició mallorquina protagonitzada per Jaume Ferrer, i la tesi proportuguesa, defensada pels científics de l'Escola de Sagres, que s'atribuïren la primàcia tant del desembarcament com de la confecció de la primera carta *in-plano* d'aquelles terres, tot i que fins al 1434 no havien creuat el cap de Bojador. La primera tesi es plantejà per primera vegada arran de la publicació de la monografia dels autors francesos Buchon i Tastu *Notice d'un atlas en langue catalane, manuscrit de l'an 1375*, en la seva edició de l'any 1839. En aquest llibre es pot llegir: “Le célèbre d'Anville ... en publiant, en 1749, sa carte d'Afrique, n'aurait pas emprunté aux Portugais cette designation, Rio do Ouro, s'il avait su que l'Atlas reposait ignoré dans la bibliothèque du roi de France” (Buchon i Tastu, 1839 i 1841, p. 66). En el seu moment s'explicarà el perquè d'aquesta ignorància i escassetesa de notícies en el segle XVIII.

Ben pocs anys més tard de l'obra dels dos autors esmentats, el mallorquí Antonio Furió Sastre (1843), amb motiu dels actes preparats per recordar el segon centenari de la sortida de l'expedició catalana, publicava un opuscle dedicat a la gesta del pilot mallorquí. Tot i això no ha quedat documentalment demostrat quina fou la fi d'aquesta aventura. Alguns autors s'han decantat per dir que no saben ben bé què va passar, si va haver-hi o no un viatge de tornada, o fins i tot si realment van arribar a port; altres autors ho han considerat com una gesta desvalorada que havia perdut actualitat.

El paper dels científics portuguesos en les seves incursions atlàntiques és innegable. Així, la primàcia de l'arribada i dels seus resultats es mou encara en el terreny de les suposicions, però el que no sembla que es pugui obviar és la sortida del port de Palma encapçalada per Jaume Ferrer. D'altra banda, la seva personalitat s'ha confós molt sovint, i fins ben entrat el segle XX, amb la del personatge conegut com Mestre Jacome de Mallorca, que fou director de l'Escola Naval de Sagres fundada pel príncep Enric, germà del rei de Portugal. Teoria avui descartada.

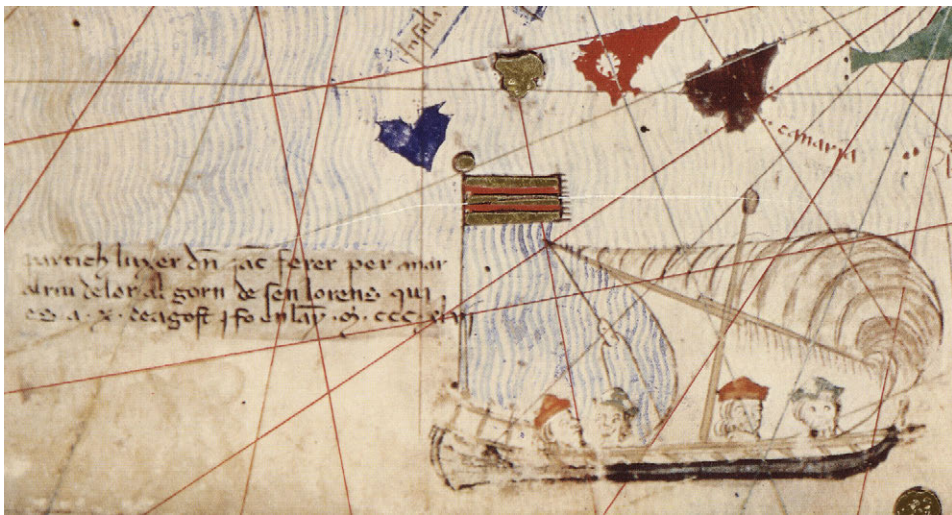
El pare Gabriel Llompart i Moragues (2000) dedicà el seu discurs d'ingrés a l'Acadèmia d'Estudis Heràldics i Històrics, a la figura del navegant. A ell cal remetre's per donar el darrer estat de les investigacions sobre la seva figura. Argumenta que el navegant Jaume Ferrer “... ha quedat difuminat i gairebé ningú sap ben bé d'ell que s'és estat. Hi ha hagut una confusió de targetes d'identitat i a la fi hom diria que quan se l'ha individualitzat, llavors automàticament se l'ha foragitat”. Admet que no podem comptar amb proves definitives, però no creu convenient utilitzar el mot fracàs i prefereix deixar-ho obert a totes les possibilitats.

Gabriel Llompart sí que ha pogut demostrar documentalment que Jaume Ferrer provenia d'una família d'origen genovès ja localitzada a Mallorca al final del segle XIII. Fou fill del segon matrimoni de Jaume Ferrer *sènior*, mercader ciutadà de Mallorca, i de Benvenuta, batejat amb el nom de Giacomino i conegut com a Giacomino Ferrar di Casa Maveri. Continuant amb Llompart (2000, p. 12), un “immigrant de segona generació, genovès de sang i mallorquí de naixement i ciutadania”.

Jaume Ferrer té un carrer i una estàtua dedicats a la seva memòria a Palma de Mallorca, ambdós al barri de la Llotja, a la plaça de les Drassanes.

Com a epíleg d'aquest apartat, una notícia que ha quedat en via morta referida a un comentari que el bisbe Torres Amat escriví en una carta que dirigí a Josep Tastu el dia 12 de novembre de 1836 i on li deia: "...Mas de un siglo despues hubo un Catalan celebre cosmógrafo, de Blanes, pueblo de Cataluña, que dió en 1480 luces para el descubrimiento de la America; se llamaba Farrer, y tengo datos de que era nieto de el del atlas". Tastu explica al seu amic D'Avezak que ja intentarà esbrinar-ne alguna cosa més. No hi ha més notícies sobre el tema (Tastu, 1836). Però sobta que en aquell mateix any 1836 s'hagués publicat l'obra de Torres Amat *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes...* i que dins de la veu *FERRER (Jaime)*⁷ no fes cap referència a aquest possible lligam familiar entre ambdues persones del mateix nom i cognom. Una incògnita més sobre la persona del navegant mallorquí?

Figura 5. Dibuix de l'embarcació de Jaume Ferrer que figura a la taula núm. 3 de l'*Atlas català* de 1375

d) Taula núm. 4

Comprèn els territoris de Mesopotàmia, Iran, Golf Pèrsic i Aràbia. Se'n destaquen les notícies que posen de manifest la influència jueva centrada en l'èxode dels jueus cap a Israel i en l'episodi del pas de la Mar Roja. Els artífexs de l'*Atlas* donaren un gran protagonisme a la mar Roja, representada amb una potent pinzellada de color vermell intens, i escriviren: "Aquesta mar es apellada la mar Roga, per on passaren los XII trips d'Israell. E sepiats que laygua no es

7. Torres Amat, 1836, p. 241-245. Jaume Ferrer fou un famós cosmògraf que estigué relacionat amb las capitulacions fetes entre els Reis Catòlics i el rei de Portugal de l'any 1495. Tingué contacte epistolar amb Cristòfol Colom.

roga, mas lo fond es dachela color. Per esta mar passa la major partida de lespecies qui venen Alexandria de les Indies”. I també: “Per aquest freu pasaren los fills d’Israel con ixiren de Gipte”, en referència a una petita incisió obliqua que s’observa a la part superior del mar en el territori egipci.

Altres mostres de l’èxode són la travessia del desert i la pujada al mont Sinaí, on Moisès rebé les taules de la llei a fi de portar el seu poble de l’esclavitud a la llibertat: “Mont de Sinay en lo qual Deu dona la ley a Moysses”. Aquestes llegendes estan inspirades en el text bíblic del llibre *Èxode*: “El Senyor digué a Moisès ..: I tu, alça la vara i estén la mà i divideix-lo en dues parts, a fi que els fills d’Israel puguin passar entremig del mar a peu eixut”.⁸ I més endavant: “Estén la mà sobre el mar i, a punta d’alba, el mar i les aigües tornaran a caure sobre els egipcis, sobre els seus carros i sobre la seva gent.”⁹

e) Taula núm. 5

Comprèn els territoris de la part oriental d’Europa central, la costa iugoslava, Albània, Grècia, Itàlia i el nord d’Àfrica. En aquesta taula es manifesta la influència musulmana a partir de la llegenda sobre la ciutat de la Meca i de la tomba del profeta Mahoma: “Mecha. En esta ciutat es larcha de Mafumet, proffeta dels sarrayns, los quals venan aci de totes lus regions en pelegrinatge; e dien, pus an vista ten preciosa cossa de pus veser. E aquí els sanbacinan [cremaven] la vista, en reverencia de Mufumet”. Il·lustrant aquesta llegenda, apareix la figura d’un pelegrí agenollat, amb les mans juntes, resant. Alguns autors s’han referit a aquest fet acceptat per alguns pelegrins de decidir quedar cecs després d’haver vist la tomba de Mahoma.¹⁰

En aquesta mateixa taula hi ha una miniatura considerada entre les més belles de l’*Atlas*. Està inclosa dins de les representacions relatives al món cristià: els tres reis a cavall, seguint el camí que els marca una gran estrella, van a rendir homenatge a un nen nascut a Betlem. La llegenda acompanyatòria diu: “Aquesta provincia es apellada Tarsia, de la qual axiren los III reys fort savis; e vangeren en Batlem de Judea ab lurs dons, e adoraren a Jehu Christ; e son sebolits en la ciutat de Cologna, à dues jornades de Bruges”.

I dins d’aquesta mateixa zona, s’hi representa una caravana formada per homes a peu, camells carregats de mercaderies i més gent a cavall, tots preparats per creuar la zona de desert i iniciar un itinerari de la ruta de la Seda entre Sarai, al naixement del riu Volga, i Catai (Catayo a l’*Atlas*, Xina avui): “Aquesta caravana es partida de l’imperi de Sarra per anar à Al Catayo ... Los munts de Sebur [Urals] on neix lo gran flum Edil [Volga]”, d’acord amb les descripcions de Marco Polo.

8. Bíblia. *Èxode* (14,16).

9. Bíblia. *Èxode* (14,26).

10. Ludovico de Verthema, *Itinerario*. Primera edició, Roma, 1503. L'autor podria ésser el primer europeu no musulmà que entrà a la Meca com a pelegrí. I escriu: “Ma, fa me una gratia, lassame vedere el corpo del propheta, e subito che fo lo haro visto per amor suo mi voglio cavare li occhi”. S’ha escrit que Domènec Badia Lebllich, conegut com el príncep Alí Bei, fou el primer cristià que visità la tomba del profeta. Utilitzà aquest nom musulmà amb el qual aconseguí ésser identificat com a tal en el seu periple per Orient Mitjà, que tingué lloc entre 1803 i 1805.

f) Taula núm. 6

Comprèn el territori de la Xina, el mar i les illes del sud-est d'Àsia i les visions de la fi del món. El món conegut s'acabava en aquest gran mar que és anomenat *MARE OCHEANYM*. Les llegendes i una bona part de la informació d'aquest territori provenen dels testimonis escrits inspirats en els viatges de Marco Polo. La costa està dibuixada formant part de la circumferència que es calculava que envoronava la terra. El món real acaba a *Chambaleth* (avui Pequín), capital de *Catayo* (Xina), amb una llegenda dedicada a la seva gran muralla:

“... e es molt ben murada ... E ay XII portes; e ay una gran tora en que sta un seyn que sona apres u son e abans. Axí pus ha sonat, no gossa anar negú per villa. E a cascuna porta guarden mill homens, no per temensa, mas per honor del senyor”.

Més enllà d'aquests límits, comença el món de la imaginació, dels misteris, les intrigues, els enigmes, els monstres.

Coincidint amb el final del món real, és de destacar una miniatura que fa al·lusió a la fi dels temps. Es tracta de l'arribada de l'anticrist, representat per la figura del príncep de Gog i Magog muntat a cavall amb un ceptre a la mà i protegit per un baldaquí sostingut per un grup d'homes. “Lo gran seynor, princep de Gog e de Magog. Aquest exira en temps d'Antechrist ab molt gent”. Formant part de la mateixa miniatura, hi ha la representació de Crist, coronat com un rei amb sengles palmes a les mans i voltat de reis, bisbes, monges i gent del poble: “Antechrist. Aquest sera nudrit en Goraym de Galilea; e can haura XXX anys, començara a pricar en Jherusalem; e contra tota veritat dira que ell es Jesuschristus fill de Deu viu; e diu se que rehedificara lo temple”.

Més enllà d'aquests límits, comença el món de la imaginació, dels misteris, les intrigues, els enigmes, els monstres.

Figura 6. Representació de la ciutat de Chambaleth (avui Pequín), detall de la taula núm. 6 de l'Atlas català de 1375

2. Les fonts documentals 1375-2010

Fetes aquestes consideracions generals, i a fi de facilitar el seguiment documental, aquests 600 anys llargs s'han dividit en quatre etapes corresponents als temes i als períodes següents:

- 1375-1425*ca*: L'acabament de l'*Atlas català* i el seu ingrés a la Bibliothèque Royale.
- 1425*ca*-1800: Anys de silenci.
- 1800-1910: El redescobriment.
- 1910-2010: La consolidació documental.

2.1. L'acabament de l'*Atlas* i el seu ingrés a la Bibliothèque Royale

Les primeres notícies documentals relatives a l'*Atlas* ja s'ha especificat que corresponen en primer lloc a la comanda reial, d'acord amb els documents conservats a l'Arxiu de la Corona d'Aragó, i podrien també estar relacionades amb els inventaris manuscrits contemporanis –a partir de l'any 1380– que formen part dels fons de la Bibliothèque Royale, fundada pel monarca regent del moment, Carles V, que també reconstruí el palau del Louvre.

El primer inventari a citar és obra del bibliotecari Giles Malet, que féu aquesta tasca entre els anys 1373 i 1410. Un dels documents que consten en el seu inventari podria ser el mapamundi de Cresques, del qual fa una descripció breu. Diu així: “Une quarte de mer en tabliaux faicte par maniere d'unes tables peinte et ystoriee figuree et escripte et fermant a IIII fermoers” (Buchon i Tastu, 1839 i 1841, p. 3). Jean Blanchet féu dues còpies d'aquest inventari el 1380,¹¹ el mateix any que morí el rei Carles V. Blanchet va tenir la precaució de fer constar, al marge de cada descripció, l'anotació “*il y est*” per donar fe que l'exemplar era a la biblioteca: és el cas del mapamundi. L'any 1836, Joseph Van Praest, conservador del Departament d'Impresos de la Biblioteca de París, va preparar i publicar una edició crítica de l'obra de Malet (Van Praest, 1836).

Malet morí el 1411 i la seva tasca la continuaren Anthoine Desessart i Jean le Bègue, que feren una descripció del mapamundi, en aquest cas més detallada que la del seu predecessor. Diu així:

“Item une quarte de mer en tabliaux, faicte par maniere de unes tables peinte et historiee figuree et escripte et fermant à quatre fermouers de cuivre, laquelle quarte contient six grans feuilles qui sont de bois, sur lesquelles feuilles est colé le parchemin ouquel sont faictes lesdites figures couvert de cuir blanc (veau fauve) à deux rondeaux ouvrez (rosaces ornées, à fer froids)”¹²

Altres descripcions inventariades continuen apareixent els anys 1413 –a càrrec de Tomas Dannoy, Jean Delacroix i novament Jean le Bègue– 1415, 1423 i 1425.

11. Signatura topogràfica actual: *Français* 2700.

12. Signatura topogràfica: ms 8354, fol. lxii r.

D'acord amb aquestes curtes descripcions i d'altres de més posteriors, es podria deduir que l'*Atlas* coincidia amb alguns detalls d'aquests textos, tant pel contingut com per l'aspecte exterior referit al relligat amb tapes de cuir i el tancament amb quatre fermalls. Si bé hi ha algunes teories, defensades en els darrers anys, que formulen dubtes sobre aquesta probable identificació.

2.2. Anys de silenci

Es tracta d'un llarg període comprès entre els anys 1400 aproximadament i 1800. En els primers moments, està marcat per la situació política a Europa amb motiu de la Guerra dels Cent Anys (1337-1453). França en fou protagonista en el darrer període, moment en què les relacions entre aquest país i Anglaterra eren difícils i dures.

El 1415 els anglesos ocuparen Normandia i derrotaren les tropes franceses a la batalla d'Agincourt. Poc després, el 1420, se signà el Tractat de Troyes i França entrà en un estat pràcticament d'ocupació i de ruïna. El rei Carles VI, que havia perdut la raó a la majoria d'edat, fou obligat a acceptar el casament de la seva filla Caterina amb Enric V d'Anglaterra, camí que portà aquest a ocupar el tron de França.

Així, la gran i magnífica Bibliothèque Royale creada pel rei Carles V, un gran aficionat a la bibliofília, el qual l'havia enriquida molt amb llibres i manuscrits preciosos i de gran valor al final del segle XIV, també patí les conseqüències de l'ocupació anglesa, la qual cosa suposà que les notícies sobre el mapamundi cresquià fossin escasses i puntuals. L'any 1424 la biblioteca fou traslladada a Rouen, i a la mort del regent, el 1435, una bona part fou venuda a Londres i pràcticament dispersada. Havia constatat de 900 volums el 1380, l'any de la mort del rei Carles. Edmond Pognon (1975b, p. 7) escriu exactament sobre aquest punt: "... la llibreria del Louvre va ésser bastant afectada pels *préstecs* que, en no ésser restituïts equivalien a simples pèrdues". Tot i això, alguns llibres potser no sortiren mai de França, entre els quals, possiblement, l'*Atlas català*.

Tota aquesta situació política s'acabà el 1429, quan Joana d'Arc aconseguí aixecar el setge d'Orleans, la qual cosa permeté la recuperació del tron als monarques francesos en la persona de Carles VII. Però no és fins al segle XVI quan es produeixen els primers moviments per rescatar i reunir els fons que havien estat tan escampats i objecte de tan poc de control. Concretament l'any 1544, el rei Francesc I pogué fer inventariar els fons de la seva biblioteca de Blois –formada per antics fons de la biblioteca del Rei i pels procedents de la biblioteca del duc d'Orleans– a fi d'ésser traslladats al castell de Fontainebleau. Finalment, el monarca Carles IX, a les acaballes d'aquest mateix segle, pogué tornar part d'aquells fons a París i reconstruir aquella biblioteca que s'havia dispersat feia ja uns 125 anys. Darrerament s'ha treballat en un projecte

consistent en una reconstrucció virtual del 80% dels seus fons en aquell moment.¹³

El responsable de la Secció de Manuscrits Edmond Pognon afirma que no va poder trobar cap referència de l'*Atles* en un catàleg de l'any 1622, obra del bibliotecari N. Rigault. Sí que en localitzà una en el del seu successor, Nicolas Clement, que correspon al període entre 1688 i 1697. S'hi inscriu un document amb el text: *Anciennes cartes cosmographiques avec l'explication en catalan* i que porta el registre número 6816, informació que cal considerar valuosíssima ja que correspon a la signatura topogràfica que anys a venir identificava l'*Atles* (Pognon, 1975b, p. 8). A partir de 1860 canvià el sistema de classificació de la biblioteca i l'*Atles* passà a tenir la signatura actual: MS Esp.30.

Encara una nova notícia concreta dins d'aquest període ens porta fins el 1792, any de la proclamació de la Primera República Francesa, moment en què l'*Atles*, a causa del seu mal estat de conservació, fou objecte d'un procés de restauració que es perllongà fins al 1804. Al damunt de les seves cobertes en pell foren estampades quatre inicials en els quatre angles, "R.F." i "N.B.", que foren interpretades per Buchon i Tastu l'any 1839 com a "République Française" i "Napoléon Bonaparte" i que Pognon el 1975 interpretà que significaven "République Française" i "Bibliothèque Nationale" i qualificà com a "sorprenent" la notícia anterior. Segons Tastu, en el monograma les lletres N i B estaven col·locades en l'ordre "NB" i segons Pognon en l'ordre "BN". Sense cap altra font de referència, només es pot deixar testimoni de les dues interpretacions, tot i que sembla més lògica la teoria de Buchon/Tastu que la seva, atès que la Biblioteca no portà l'epítet de "nationale" fins a l'any 1871.

2.3. El redescobriment

La persona que protagonitzà els primers anys d'aquest període comprès entre el 1800 i el 1910 fou l'erudit i científic francès Charles Athanase Walckenaer, del qual serà interessant tenir unes quantes pinzellades biogràfiques. Nascut a París el 1771 i mort a la mateixa ciutat el 1853, fou bàsicament naturalista, geògraf i enginyer de l'Exèrcit dels Pirineus Orientals. Estudià a Oxford i a Glasgow. Tingué càrrecs polítics durant els anys al voltant de 1820 i milità en el bàndol de la Restauració, partidari de la tornada de la família reial de la casa de Borbó. Durant aquest període va rebre el títol de baró. Consta que ostentà el càrrec de ministre plenipotenciari d'Holanda a París, potser perquè el seu cognom és d'origen holandès. Altres càrrecs de caire científic i intel·lectual que ostentà foren els de conservador del Département de Cartes de la Bibliothèque

13. Es tracta d'un projecte amb el nom EUROPEANA REGIA. Ha consistit en una reconstrucció virtual de la Biblioteca creada pel monarca francès Carles V al final del segle XIV, el 1386, i recuperada parcialment després del conflicte bèl·lic. Projecte coordinat per la Bibliothèque Nationale de France, amb la participació de la Bayerische Staats Bibliothek de Munic, la Herzog August Bibliothek de Wolfenbüttel, la Biblioteca Històrica de la Universitat de València i la Bibliothèque Royale de Bèlgica. Es preparà entre el gener de 2010 i el juny de 2012. Afecta el 80 % del fons. *L'Atles català de 1375* i un *Extracte de les Ordenances del rei Pere IV d'Aragó*, en formaren part.

du Roi l'any 1840, vicepresident de la Société de Géographie, secretari a perpetuïtat de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres de París, membre de l'Institut de France. Fou un autor prolífic entre 1804 i 1827.

Sobre la seva obra escrita, cal considerar-ne la següent aportació: la traducció al francès que féu de l'obra del geògraf, cartògraf i historiador escocès John Pinkerton titulada *Modern Geography*, publicada l'any 1802 en dos volums, obra que Walckenaer va ampliar amb textos que completaven i milloraven l'edició original i que es publicà ben poc després, l'any 1804. L'aportació del traductor fou realment molt important, tant a nivell general com pel que fa a les informacions sobre una carta hidrogràfica, conservada a la Bibliothèque Nationale, que en aquestes albors del segle XIX es considerava un document poc conegut i anònim, si bé des de 1792 estava en procés de restauració. Aquesta traducció sembla que fou una de seves primeres experiències bibliogràfiques (Pinkerton, 1802 i 1804).

Així, i en paraules del rossellonès Tastu (Buchon i Tastu, 1839 i 1841, p. 66), “Walckenaer ouvrait la mine” que permeté l'inici d'una sèrie de treballs científics al voltant de l'*Atles*, del seu valor documental, artístic i científic, de la seva datació, de l'autoria i d'altres conceptes colaterals. L'escenari que propicià el redescobriment de l'*Atles català* devia ésser el següent: en els primers anys del segle XIX Walckenaer treballava en l'estudi comparatiu de tres cartes hidrogràfiques de dates força similars a partir, majoritàriament, de l'estudi de la seva toponímia. La carta que l'autor considera més antiga és la que Buchon anomenaria pocs anys després *Atlas Catalan*. Walckenaer la cità com a Carte de 1346, perquè pren com a referència l'any que consta en el manuscrit referit a l'expedició de Jaume Ferrer a les terres del Senegal, a l'Atlàntic sud, que, tal com ja s'ha dit, és l'única data que consta en el mapamundi.

La segona carta que utilitzà Walckenaer és coneguda com la *Carta de Pizzigano* i està datada a Parma l'any 1376. Va signada per dos membres de la família veneciana dels Pizzigano. És una peça de grans dimensions (1,38 x 0,90 m), que comprèn l'àrea mediterrània fins al Mar Negre, la zona atlàntica compresa entre el Mar Caspi i el Mar Bàltic, i la península escandinava. Hi ha dibuixades una de les primeres representacions del llegendari i mític Riu d'Or. Walckenaer pot treballar-hi perquè Mr Buache n'hi facilita una còpia exacta.

La tercera carta és de l'any 1384¹⁴ i correspon a un atlas de petit format, de 30 cm –que el mateix Walckenaer havia comprat a Londres el 1790 per 5 guinees– procedent de la Biblioteca de Jean Vincent Pinelli de Venècia. A partir d'aquest moment és conegut com *Pinelli/Walckenaer Atlas*. Consta de sis fulls plegats en un sol volum, amb un total de 14 pàgines, algunes en blanc. El primer full conté un calendari dels moviments lunars, regles de navegació i altres detalls de caire científic. Hi consta la data de 1384 i també la de 1434, que es pot suposar fou la del seu acabament. Els altres cinc fulls corresponen a les característiques d'una carta portolana normal.

14. Actualment forma part dels fons de la British Library (Add. MS. 19510).

Alguns resultats de l'estudi d'aquests tres documents medievals són els que es poden llegir en els volums 3 i 6 de la traducció francesa de la *Modern Geography* de Pinkerton. Pel que fa a la carta que Walckenaer va anomenar *Carte de 1346*, es troba citada en els fragments següents: en el volum 3, dins de l'apartat "Îles de Portugal", es llegeix que a la carta italiana de 1367 surten citades l'illa des Corbeaux o Isola di Corvi Marini i també "... dans celle de 1346 de la bibliothèque nationale ...". A la de 1384, propietat de Walckenaer, surt citada l'Isola de Bentufla amb la frase "... est nomée dans la miègne et dans celle de 1346 ...". El cas es repeteix respecte a l'Isola di Bresil. Feta la comprovació sobre l'*Atlas català*, s'ha constatat que efectivament aquestes tres illes es troben a la primera taula del mapamundi de Cresques citades així: "Insula de Corve Marini, Insula de la Ventura i Insula de Brazil". Walckenaer fa una descripció curta i poc precisa de la *Carte de 1346*: "... la carte castillane, collée sur bois, de 1346, appartenant a la Bibliothèque Nationale de Paris" (Pinkerton, 1804, p. 398-399).

També en el volum 6, dins del capítol dedicat al Marroc i a l'apartat "Petites îles d'Afrique", en referir-se al territori de l'arxipèlag canari, Walckenaer comenta en una llarga nota a peu de pàgina que els coneixements geogràfics d'aquesta costa atlàntica d'Àfrica són més antics que el que es podia suposar segons l'examen comparat de les tres cartes estudiades, en especial a la corresponent a la *Carte de 1346* i de la qual aporta la ja coneguda signatura topogràfica identificativa, MS 6816. L'autor escriu: "Les îles Canaries ont été connues depuis 1346 car elles sont tracés sur la carte manuscrite de la bibliothèque nationale". Continua dient que aquesta carta: "... prouve que ce Cap [el de Bojador] avait déjà été doublé des cette époque. Dans cette carte, que est castillane, ce Cap se nomme Buyeter". Walckenaer conclou que en totes tres cartes les illes Canàries estan ben emplaçades i que més endavant farà una dissertació especial, més precisa, per donar a conèixer aquests tres grans monuments geogràfics que ell considera que tant han aportat a l'època dels descobriments. No s'ha localitzat cap altra notícia d'aquesta possible intervenció.¹⁵

A partir, doncs, d'aquestes notes incloses dins d'un tractat de geografia general es desencadenà una curiositat sobre aquest document que havia triat el baró de Walckenaer per a un estudi comparatiu i del qual es tenien tan poques notícies. I el resultat fou que una sèrie d'investigadors contemporanis al cap de poc temps, a partir de l'any 1810 aproximadament, començaren a mencionar-lo sovint en els seus estudis: Bowdich, Malte-Brun i també un grup d'italians molt interessats en la costa occidental africana, els germans Zeni, Zurla, el comte Baldelli Boni, entre altres. Al final del segon decenni del segle ja es pot comptar amb informació molt detallada, a càrrec de J.A. Buchon, de la qual es tractarà més endavant. La frase de Tastu que l'aportació personal de

15. Pinkerton, 1804, p. 360-361, nota a, i p. 424.

Walckenaer “ouvrait la mine” significaria el redescobriment del futur *Atlas català* de 1375 i podria qualificar-se de profètica.

Quan Walckenaer va morir l'any 1853, la seva biblioteca es va subhastar. El mapa de Juan de la Cosa en formava part, perquè l'havia pogut adquirir a uns encants de París el 1832 a un preu baix. El mapa fou acabat l'any 1500 a la localitat del Puerto de Santa María i està signat amb el nom del seu autor. És la primera carta nàutica de gran format on apareixen els recents descoberts territoris d'Ultramar al mar de les Antilles i la notícia de tots els viatges de Cristòfol Colom. El govern espanyol acudí a aquesta subhasta i el licità per 4.321 francs. Des d'aquest moment forma part dels fons del Museo Marítimo de Madrid.

2.3.1 L'equip de treball Buchon / Tastu

Al final dels anys 20 o a l'inici dels 30 del segle XIX, l'erudit Jean Alexandre Buchon llegí una memòria dedicada a un manuscrit dibuixat sobre pergami dipositat a la Bibliothèque Royale que anomenà *Atlas catalan de 1374*. Pot ésser la primera vegada que és citat amb aquest títol, que quedà acceptat i consolidat per al futur. La lectura tingué lloc a l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres de París, institució a la qual l'autor pertanyia i on col·laborava assíduament. El text ja presenta una estructura molt completa de les sis taules descrites anteriorment a l'epígraf 1.4. Fou l'inici d'un treball individual, que aviat compartí amb el perpinyanès Josep Tastu, amb qui formà equip. Sobre ambdós autors, cal donar-ne unes notes biogràfiques que ens facilitaran l'estudi de la seva obra conjunta.

En el cas de Jean Alexandre Buchon (nascut a Menetou-Salon el 1791 i mort a París el 1846) s'ha de ressaltar que fou historiador, traductor, hel·lenista i un gran viatger. Autor d'algun treball sobre Catalunya, el principal dels quals és la coautoritat amb Tastu de la primera monografia existent dedicada a l'*Atlas català*. Ostentà els càrrecs d'inspector d'arxius i biblioteques a França, del qual fou destituït per les seves idees polítiques, fou membre de l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres (1896) i soci corresponent de la Real Academia de la Historia de Madrid. Quan va morir el seus documents es dipositaren a casa del notari Baudier i lamentablement es van perdre.

Pel que fa a Joseph Tastu (Perpinyà, 1787-1849), se'n té més informació. Era fill de l'impressor Pere Tastu, professió que ell també exercí en alguns moments de la vida. L'any 1814 va anar a estudiar a París, on dos anys més tard es casà amb l'escriptora i poetessa Amable Voïart, i poc després ambdós tornaren a Perpinyà. Políticament, es manifestà en contra de la restauració de la monarquia borbònica. Després de la crisi provocada per la Revolució popular del 1830, s'arruïnà i passà per moments molt difícils. La seva dona escrivia textos lleugers a fi de contribuir a l'economia familiar. A partir d'aquest moment Tastu es dedicà més especialment a la bibliografia i concretament a la filologia romànica, amb especial atenció a la llengua catalana, que li era ben

familiar per ésser la dels seus avis i que ell es comprometia a rescatar de l'oblit.

Fou autor, entre altres treballs, dels estudis dedicats al futur *Atles català de 1375* iniciats poc abans per Jean Alexandre Buchon. Amadeu Pagès (1888, p. 1), autor d'una monografia dedicada a la seva memòria, li dedica la frase: "... à la mémoire du premier catalaniste français". Ostentà els següents càrrecs: soci corresponent de la Real Academia de la Historia de Madrid, per unanimitat, i de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, membre de l'Acadèmia de Ciències i Arts de Mallorca i secretari de l'Académie Française.

Féu tres viatges a Espanya per raons professionals. El primer fou el 1834 i visità Madrid i Astorga. En aquest ciutat fou rebut pel bisbe de la diòcesi Fèlix Torres Amat, fill il·lustre de Sallent, que estava preparant l'edició de *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes...*, que es publicà dos anys més tard (Torres Amat, 1836). Tastu li presentà una còpia de les poesies del *Cançoner de obres enamorades*, uns manuscrits que havia consultat a la Bibliothèque Nationale de France que el bisbe valorà i incorporà a la seva obra que estava en curs d'edició. I també els articles dedicats als poetes catalans Jordi de Sant Jordi i Pere March.

Tastu viatjà a Mallorca l'any 1837, on s'estigué entre els mesos de març i juny. Allí pogué visitar el canonge Despuig amb la intenció de consultar la carta original de Gabriel Vallseca de 1439, que el clergue feia poc que havia comprat a Florència i que quedà dipositada a la biblioteca del seu nebot, el comte de Montenegro. Tastu la pogué consultar i aconseguí l'autorització per treure'n un calc "... j'en ai fait le descalque" (Pagès, 1888, p. 21). Mostrà un gran interès per aquesta carta i n'inicià una recerca amb l'objectiu de publicar-la en algun moment. També aprofità aquesta estada per tractar amb els intel·lectuals locals i informar-los de la presència a la Biblioteca Nacional francesa d'un mapamundi en sis fulls escrit en mallorquí que segons la seva opinió decantava la balança a favor dels illencs en un moment que el dilema sobre l'autoria de les primeres cartes planes era reivindicada per portuguesos i mallorquins. Encara féu un altre viatge a Mallorca el 1838.

Tastu morí bastant sobtadament el 1849, quan estava preparant una bona part dels treballs que tenia entre mans: els estudis toponímics referits al català i que podrien haver donat un bon impuls als estudis de les llengües romàniques, entre els quals una gramàtica catalana que ha quedat inèdita,¹⁶ i també els resultats de les primeres recerques ja indicades sobre la carta de Gabriel Vallseca de 1439 i sobre la qual ja havia reunit força informació: "... Je publierai, à l'occasion de la carte de Vallseca, la rose des vents catalans plus complète, tell que j'ai étudiée sur les mers catalans ..." (Buchon i Tastu, 1839 i 1841, p. 47). Sortosament els seus manuscrits estan conservats a la Secció de Manuscrits de la Bibliothèque Mazarina de París. Però, malauradament, entre aquests fons

16. Correspon a l'entrada núm. 4512 del *Catalogue Général des manuscrits de la Bibliothèque Mazarine*, a càrrec d'August Molinier, dins del darrer volum: *Suplement*

no queda cap rastre de la documentació generada per a la confecció de la *Notice sur un atlas en langue catalane...* dedicada a la carta catalana medieval conservada a la Biblioteca Nacional de França.

La relació entre Buchon i Tastu serà tractada en funció d'ésser els autors d'aquesta monografia sobre l'*Atles català*, fruit d'un treball d'investigació molt important i ja citat en més d'una ocasió. El títol general de l'obra és *Notice sur un atlas en langue catalane... conservé parmi les manuscrits de la Bibliothèque du Roi*. Se'n feren tres edicions, la primera l'any 1838 que només signa J.A. Buchon, la segona i la tercera estan signades per tots dos i són dels anys 1839 i 1841 respectivament. Les anirem desgranant (Buchon, 1838; Buchon i Tastu, 1839 i 1841); vegeu a la bibliografia la descripció bibliogràfica completa de les tres edicions.

2.3.1.1 *La monografia de Jean Alexander Buchon, 1838*

L'obra *Notice sur un atlas en langue catalane, de l'an 1374 conservé parmi les manuscrits de la Bibliothèque du Roi* passà per una sèrie de complicacions que duraren uns quants anys a partir del moment que se'n preparava l'edició. El seu origen fou una conferència que pronuncià Buchon a l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres de París. El propòsit de l'entitat era publicar-la, però, per alguna raó, l'acadèmic autoritzà reproduir part d'aquest text al geògraf J. J. N. Huot, que estava preparant una edició actualitzada del *Précis de la géographie universelle...*, obra del franco-danès Malte-Brun, ja mort. Huot amplià el text de Buchon amb notes i comentaris (Malte-Brun, 1810-1829 i 1831-1837), tot fent-hi constar que es tractava d'una memòria "qui doit être publié par les soins de l'Académie" (Malte-Brun, 1831-1837, vol. I, p. 522-527).

Mentrestant, l'acadèmia francesa n'anava preparant la publicació completa, que anava acompanyada d'un estudi analític. L'obra s'arribà a imprimir, però no a publicar, perquè en aquest punt de l'edició –que havia de sortir el 1836 o el 1837– se n'encarregà una revisió al rossellonès Josep Tastu, en part pel seu bon coneixement de la llengua catalana (Avezac, 1840, p. 312). Vistes les millores i els suggeriments plantejats per l'escriptor de Perpinyà, es tornà a compondre el text i el resultat final fou l'edició de l'any següent, el 1839, signada per tots dos autors. La nova versió de la *Notice...* incorporà força variacions: textos nous i moltes notes a peu de pàgina, quadres orientatius i altres detalls importants.

Tot i aquestes circumstàncies, tan llargues i complicades, el text inicial i exclusiu de Buchon acabà sortint el 1838, sota els auspicis de la Bibliothèque du Roi, sense fer cap esment al compromís anterior amb l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres. Aquesta edició tingué una difusió poc fàcil, però el fet d'haver pogut consultar un dels pocs exemplars a l'abast, conservat a la Secció de Reserva de la Biblioteca de Catalunya, permet fer-ne un comentari de primera mà. El llibre es troba en bones condicions físiques. Consta d'un

text introductori breu (Buchon, 1838, p. 1-3) i a continuació comença la transcripció del text cosmogràfic de la primera taula de l'Atlas i del text astrològic de la segona, ambdós amb la corresponent versió francesa al costat. Continua amb la relació de les llegendes i dels topònims de les altres quatre taules de caire geogràfic i que formen el total del mapamundi. Tot plegat queda disposats en dues columnes, la de l'esquerra per a la transcripció original catalana i la de la dreta per a la versió francesa. Sovint, però, aquesta segona columna queda en blanc, pel que fa a la toponímia de les costes catalanes i en més intensitat per a les espanyoles, les portugueses i les de l'arxipèlag canari. Unes conclusions tanquen el treball. L'autor admet que s'ha trobat amb dificultats de tota mena, que espera que quedin compensades amb la presència del facsímil del mapa, que donarà als lectors l'oportunitat de fer-hi comprovacions "puisque j'en reproduís un fac simile exact à la suite de ce volume" (Buchon, 1838, p. 142) i, com a conseqüència, esmenar-ne possibles errors. L'obra de Buchon s'ha de considerar meritòria en la mesura que és pionera en el context de l'impacte documental de l'*Atlas català*, atès que es tracta de la primera monografia que se'n publicava. Ja cita la signatura topogràfica *MSS 6816 fons ancien* com a element definitivament identificatiu. Ell mateix ja considera que aquest treball és un punt de partida.

Formant part d'una tasca de difusió de la seva obra personal, Buchon en féu arribar exemplars a diferents centres culturals francesos i estrangers: acadèmies, biblioteques, societats geogràfiques, arxius, etc. Com a exemple, es pot citar el cas de l'exemplar que va trametre a l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona, un acadèmic de la qual, José Antonio Llobet y Vall-llosera, hi dedicà una conferència que llegí el dia 2 març de l'any 1839 i que es publicà al cap d'uns quants anys. Llobet y Vall-llosera (1868) escriu que va rebre un exemplar dels sis fulls que formen l'*Atlas català* acompanyats de la monografia. Aquest article de l'acadèmic conté molts errors. Situa l'*Atlas* com un document del segle xv, el confon i el barreja amb les cartes de Viladesters i de Vallseca, i altres imprecisions igualment importants. Fou rebut des del moment que sortí a la llum. L'article de Joseph Brunet i Bellés de l'any 1887, n'és un exemple ben clar. L'acadèmic Llobet i Vall-llosera li hauria promès continuar parlant-ne, però Brunet escriu que no en sabé res més: "no sabem què hauria dit..." (Brunet y Bellet, 1887, p. 137).

2.3.1.2 *La col·laboració Buchon-Tastu a l'edició de 1839*

Aquesta edició de 1839 incorpora el nom de Joseph Tastu. Del punt de vista de distribució del text es manté el format intern de l'anterior, per tant la informació és presentada en forma de dues columnes: la versió catalana original a la de l'esquerra i la versió francesa a la columna de la banda dreta. Format que no acabava de convèncer Tastu.

Pel que fa a les variacions, i pel que fa referència al text, se n'observen de substancials: la introducció és completament nova i molt ben documentada, i

prescindeix del tot de la que havia escrit Buchon (Buchon i Tastu, 1839 i 1841, p. 1-5). No fa cap referència al mapa facsimilat, i s'hi incorporen una sèrie de quadres i dibuixos que faciliten la comprensió del text original (*op. cit.* p. 35-36). L'aportació més valuosa, però, és la quantitat de notes a peu de pàgina al llarg de tot el llibre, signades amb les inicials J.T., i moltes altres notes als marges. Es completen pràcticament tots els espais que havien quedat en blanc a les llistes de topònims en l'edició de 1838. S'esmenen sovintejats errors de Buchon en la traducció dels textos catalans al francès, tant en els textos llargs com en els més curts dedicats a llegendes explicatives d'algunes miniatures i alguna informació poc contrastada, com la confusió entre els rius Rhin i Danubi. El llibre s'acaba amb una *Conclusion*, on Tastu a part de donar gràcies a l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres perquè "le monument sera publié cette fois comme le méritait son importance", deixa la porta oberta per a més investigacions en el futur (*op. cit.* p. 147-148). Es clou amb un índex que titula *Table alphabétique de quelques points importants dont il est fait mention dans l'Atlas catalan*, confegit perquè "L'ordre adopté par M. Buchon et que j'ai été obligé de suivre ... est insuffisant en admettant le cas où le lecteur veuille se livrer à des recherches minutieuses" (*op. cit.* p. 149-152).

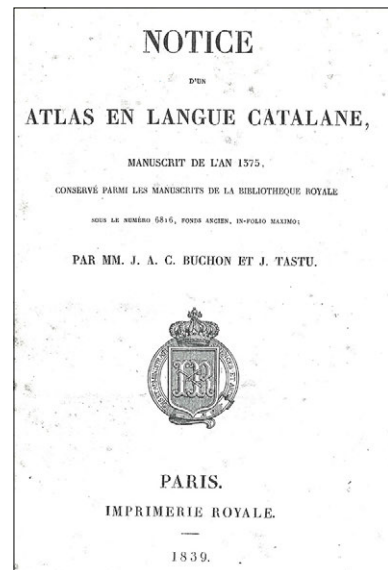
L'aportació de Josep Tastu significà poder atorgar una data –que cal considerar molt aproximada– de l'acabament de l'*Atlas català:1375*. Es basa en la lectura acurada dels textos cosmogràfics de la taula 1 i del gran calendari astrològic de 37 cercles de la segona taula.

Es tracta d'un llibre difícil de localitzar. Un exemplar ha estat donat a la Societat Catalana de la Geografia i forma part dels fons de l'Institut d'Estudis Catalans.

2.3.1.3 Nova edició de l'obra de Buchon i Tastu, 1841

El volum titulat *Notices et extraits des manuscrits de la Bibliothèque du Roi et autres bibliothèques* d'aquest any 1841 consta de tres treballs. El primer correspon al text exacte de l'edició de 1839 de Buchon i Tastu, fet a partir de les mateixes planxes, si bé inclou un facsimil dels sis fulls de l'Atlas en blanc i negre, plegats i intercalats dins del text, que pot suposar-se que es tracta del

Figura 7. Portada de la monografia escrita pels autors Buchon i Tastu que contribuï decidivament a la redescoberta de l'*Atlas català* a mitja segle XIX

facsimil que va citar Buchon en el seu estudi introductori per a l'edició del 1838. Hi ha, en canvi, una variació en el subtítol. Els responsables de l'edició són alhora l'Institut Royal de France i l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Llibre rar de localitzar, talment com els dos anteriors, s'ha tingut una bona ocasió de poder-lo consultar a la biblioteca de l'Abadia de Montserrat.

Les relacions entre Buchon i Tastu no foren fàcils possiblement a causa de les rectificacions que Tastu féu al text inicial de 1838 per encàrrec de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres. La publicació d'una correspondència entre Tastu i el seu mestre Armand d'Avezak l'any 1836, en ple procés de preparació de les dues edicions n'és un testimoni. Tastu li comentava la poca qualitat de l'obra de Buchon, tant la del text com la del facsimil. Considera correcta la forma material del dibuix hidrogràfic, però:

“... quant au texte, le précieux atlas a été assez mal lu et passablement mal compris; le fac-simile de M. Buchon ne peut à l'avenir guère servir qu'à multiplier les difficultés pour pouvoir le lire ... Si M. Buchon avait été initié plus avant dans la langue romano-catalane, son travail serait aujourd'hui excellent à consulter: c'est encore le meilleur qui ait été fait”. (Tastu, 1836, p. 239)

Tampoc el bisbe Torres Amat no estava totalment d'acord amb l'obra de Buchon, que li havia fet arribar un exemplar. En una carta que el bisbe havia adreçat a Tastu, li comentava “... algunas voces que segun infiero estaran mal copiadas por el Sr. Buchon. Por lo mismo me alegro mucho que Vm. trate de rectificar dicha copia” (Tastu, 1836, p. 245).

Al final de l'examen de les tres edicions de la *Notice d'un atlas en langue catalane...*, es pot afirmar que la feina d'aquest equip Buchon-Tastu, especialment la del segon, ha tingut transcendència pel que significà en el seu moment i per les possibilitats que va obrir per a treballs d'investigació posteriors. Es tracta de la monografia sobre l'*Atlas* més completa, fins que fa pocs anys, el 1975, i arran de la celebració del sisè centenari de la seva aparició, se'n prepararen diverses edicions amb estudis signats pels millors especialistes i que seran tractades detalladament en el seu moment.

2.3.2 La presència de l'*Atlas català* a les obres de referència

Unes notes sobre els autors, geògrafs i documentalistes, que a partir d'aquest moment s'interessaren per l'*Atlas català* i l'inclogueren en les seves obres de caire universal, completaran l'impacte documental de l'obra cresquià fins al final d'aquest període 1800-1910. Són els següents:

a) *Visconde de Santarém* (Lisboa, 1791–París, 1856). Títol nobiliari que emprava Manuel Francisco de Barros y Sousa de Mesquita. Fou un dels partidaris d'atribuir als portuguesos el descobriment de les costes africanes, de les illes atlàntiques i del continent americà. Fou autor de *l'Atlas composé de*

*cartes des XIVe, XVe, et XVIIe siècles...*¹⁷, del qual es publicaren 300 exemplars. Se'n féu una segona edició el 1842 amb el mateix nombre d'exemplars. S'ha tingut oportunitat de consultar-ne la tercera edició, que es publicà l'any 1849, a partir d'un facsímil fet pel llibreter i antiquari holandès Rudolf Muller l'any 1985. Com a responsables científics hi figuren la doctora Helen Wallis, cap de la Map Room de la British Library entre 1967 i 1987 i autora del text introductor, i el professor Albert Sijmons de la Universitat d'Amsterdam. Inclou un facsímil de l'*Atles català* en blanc i negre i un opuscle titulat *Atlas de Santarém* signat pels dos responsables científics.

b) *Leopold Victor Delisle* (Valognes, 1826–Chantilly, 1910). Cap de la secció de manuscrits de la Bibliothèque Impériale, Administrateur Général Honoraire de la Bibliothèque Nationale, i membre de l'Académie des Inscriptions et Belles Lettres, fou autor de tres obres de referència molt importants i útils amb relació als fons de la secció que dirigí (Delisle, 1868-1881, 1883 i 1907). El primer títol es considera una obra pionera sobre aquest tema. L'autor fa constar que l'any 1852 la situació de la catalogació dels manuscrits de la Biblioteca Imperial era molt precària i només va poder identificar 57 volums procedents de l'antiga biblioteca del rei Carles V, entre ells l'*Atles català*.

Les obres *Choix des documents géographiques...*, de 1883, i *Recherches sur la formation de la librairie...*, de 1907, ja inclouen informació sobre l'*Atles català* i la reproducció de les sis taules..

b) *Alfred Morel-Fatio* (Estrasburg, 1850–Versalles, 1924). Fou un bon hispanista francès. Entre 1875 i 1880, fou cap del Departament de Manuscrits de la Bibliothèque Nationale, i ostentà diferents càrrecs institucionals a França i a Espanya. Publicà un catàleg sobre els manuscrits ibèrics de la biblioteca (Morel-Fatio, 1881) en el qual dóna una notícia sobre l'*Atles català* d'especial interès i que encapçala el capítol dedicat als manuscrits espanyols del fons antic. Diu així: “Librairie du Louvre du temps de Charles V. De cette précieuse librairie le fonds espagnol n'a recueilli qu'un seul manuscrit, l'atlas catalan, exécuté, sans doute, en 1375, no. 30”.¹⁸ Edmond Pognon considera que aquest catàleg encara avui en dia no ha estat superat.

d) *Nils Adolf Erik Nordenskiöld* (Hèlsinki, 1832–Dalbyö, Estocolm, 1901). Autor de *Periplus...*, obra escrita en suec i traduïda a l'anglès per Francis A. Bather (Nordenskiöld, 1897). L'autor posseïa una important col·lecció de mapes antics que li permeté comprovar la importància de la cartografia medieval. Tot i que entre aquests mapes no n'hi havia cap de procedent de l'escola mallorquina, s'esforçà per arribar a conèixer els que existien en el seu temps. A *Periplus...* defensa la teoria de la prioritat de la invenció de les cartes

17. Santarém (1841). L'edició consultada de l'any 1849 inclou una reproducció de l'*Atles català* i làmines parcials.

18. El manuscrit número 30 al qual fa referència l'autor porta el número de registre 119.

de navegar mallorquines en contra de la que defensava que les itàliques eren anteriors, i arriba a la conclusió que la cartografia mallorquina des de bon començament va mostrar una originalitat que conservà durant tres segles: “As for the question, what country produced his work, so unique in the history not merely of navigation but of human culture, I no longer hesitate to declare that the *normal-portolano* is a Catalan work” (Nordenskiöld, 1897, p. 47). Pel concepte “normal portolano” interpretava un tipus de carta de navegar que apareix quan es comença a aplicar la brúixola a la navegació.

Aquesta teoria de Nordenskiöld fou defensada per autors posteriors, cas del britànic Gerald Crone i de l'espanyol Julio Rey Pastor.

2.4. La datació

Després del pas endavant que suposà la publicació de les tres edicions del treball de Buchon/Tastu, comencen a publicar-se estudis al voltant de l'*Atlas català* que es concentraren en dos punts bàsics, la datació i l'autoria, atès que fins aquell moment s'havia considerat com una obra anònima i la seva data d'acabament es limitava a situar-lo sense més especificació a un ampli període de cap al final del segle XIV.

Pel que fa a la datació, es defensaren quatre opcions: els anys 1346, 1374, 1375 i 1440.

a) Any 1346

La primera proposta fou defensada per alguns autors francesos tot coincidint amb el “redescobriment” de l'*Atlas* per part del Baró de Walckenaer els primers anys del segle XIX. Walckenaer el cità com la Carte de 1346 basant-se en el fet que aquesta data, donada en números romans, és l'única que consta en el mapa i està inclosa en la llegenda que acompanya la miniatura de l'uixer català que apareix al sud de l'arxipèlag canari comandat pel navegant mallorquí Jaume Ferrer, acompanyat per tres tripulants més, que formaven una expedició que havia sortit de Mallorca l'agost d'aquest any 1346.

Un dels geògrafs més identificats amb aquesta teoria fou el francodanès Conrad Malte-Brun (1775-1826), que treballà a França, on s'havia instal·lat per motius polítics que havien tingut lloc al seu país d'origen. Autor del *Précis de la géographie universelle...* publicat entre 1810 i 1829 en 8 volums, escriu:

“Une carte de 1346, écrite en castillan. Mss de la Bibliothèque Royale de Paris, núm. 6816 présente le Cap Bojador en Afrique comme un point connu, et que les navigateurs avaient doublé. Un manuscrit conservé à Gênes nous apprend qu'en 1346, un bâtiment de l'île Majorque parti pour aller à un fleuve nommée Vedamel ou Rui-Jauna, probablement Rio-do-Ouro. On n'en eut plus de nouvelles”.

Aquest text fou reproduït en una nova edició publicada entre els anys 1831 i 1837 (Malte-Brun, 1810-1829; 1831-1837, tom 1, p. 520). Tot i les seves

imprecisions, cal valorar la cita de la signatura topogràfica núm. 6816 i la notícia de l'expedició mallorquina, dada on recolza la seva teoria. En favor de Malte-Brun, cal dir que fou un dels pioners que s'aventurà a donar una data. Durant uns quants anys, continuà acceptant-se aquest any com el correcte per a la datació de l'*Atles*.

b) Any 1374

Uns quants anys més tard, el 1838, J.A.C. Buchon, autor en solitari de la *Notice d'un atlas en langue catalane*, es mostrava partidari d'assignar l'any 1374 com a data d'acabament. En donava el següent argument: “Le calcul pour le jour de Pâques est de plus indiqué dans la deuxième carte pour l'année 1375, ce qui fait supposer que cet atlas fut terminé en l'année 1374”. Com a partidari de l'escola catalana sobre la portuguesa, afegeix: “Il résulte donc de là qu'il faut faire remonter sa date à trente et un ans avant la fondation de l'académie nautique de Sagres”. El dia que coincidia amb la Pasqua era el punt de partida per al seu raonament a favor d'aquest any (Buchon, 1838, p. 11).

c) Any 1375

El primer autor a defensar aquest any fou Josep Tastu, a partir d'una sèrie de deduccions que exposà en la monografia sobre l'*Atles català* de l'any 1839 i en les quals també participà la persona que Tastu considerava el seu mestre, Armand d'Avezac.¹⁹ Tastu es basa en les dades i en les xifres que apareixen a les taules 1 i 2 dedicades als conceptes generals de la cosmografia, dades que permetien que, gràcies als coneixements que ja es tenien al final del segle XIV, es pogués fixar el dia de la Pasqua relatiu a uns quants anys per endavant d'acord amb el “numerus auri”. En el cas de l'*Atles*, li corresponia el numero auri VIII segons es llegeix a la taula número 1:

“Aquesta roda vos mostra lauronomero tots temps, e quantes setmanes de carnal, e a quants jorns ve Pasqua de març o dabrill: e Cincogema en quants jorns de mayg o de juny sara ... E ayxi ho farets: sapiats que en lany MCCCLXXV corra lauro nomero en VIII ... andret de nombre de VIII qui cora en aquest ayn de MCCCLXXV ... E laltre ayn lexarem lo nombre de VIII e vogirets la figura en IX; e axi per fins a XIX ayns tornarets en I. E axi per tots temps” (Buchon i Tastu, 1839 i 1841, p. 26).

A l'edat mitjana el “numerus auri” era, doncs, un punt de referència per a la fixació del calendari.²⁰ Finalment el mateix Tastu afirma:

19. Armand d'Avezac (Banheras de Bigorra, 1798 - París, 1875) fou geògraf, lingüista i arxivier. Estigué particularment interessat en les grans descobertes objecte d'interès en aquells moments. Fou autor d'un treball titulat *Notice sur un atlas hydrographique manuscrit exécuté à Venise dans le XIVe siècle*, París, 1840. Es tracta de l'atles conegut amb el nom de “Pinelli-Walckenaer Atlas” de l'any 1384 i del qual s'ha parlat a l'inici de l'apartat 2.3 dedicat al redescobrimet de l'*Atles català* a partir de la relació que Walckenaer establí entre ambdós atles.

20. El número auri o d'or fou descobert per l'astrònom grec Metó d'Atenes i respon a una fórmula matemàtica que fou gravada en lletres d'or. Aquesta fórmula permet fer coincidir els cicles de la Lluna amb els solars i saber els dies a partir dels quals es podien calcular les festes mòbils al voltant de la Pasqua. En el cas de la confecció de l'*Atles*, a l'any 1375 corria el número auri VIII. Es pot consultar l'article de Julio Samsó Moya: “Una concepció de l'univers”, on figuren 5 quadres corresponents als números auris entre 1368 i 1372.

“Il me reste à déclarer que mon ami d’Avezak, dont le savoir comme géographe ou comme linguistique est rarement en défaut, a, de son côté, bien étudié notre Atlas: lui, le premier, a dit qu’il était de 1375; moi, je ne fais qu’apporter les preuves, puisées dans le monument même” (Buchon i Tastu, 1839 i 1841, p. 31).

d) Any 1440

Aquesta teoria va estar acompanyada d’una polèmica força encesa entre els autors partidaris de la primacia de l’arribada i exploració de les costes de l’Atlàntic sud per part dels catalans i dels partidaris de la primacia per part dels portuguesos. La polèmica tingué com a suport físic una publicació periòdica, *The Literary Gazette, and Journal of the Belles Lettres*, i el format característic fou el de les cartes dirigides als seus directors (Avezac, 1840).

La primera carta l’escriu John Holmes, que s’identifica com a *Esq. of the MS. Department, British Museum –of the MS. Department, British Museum–*. D’entrada, cita una llista dels autors francesos partidaris de la data del 1346 i de la del 1375. Així, un per un, Holmes va desautoritzant Malte-Brun, Huot, Buchon, Tastu i d’Avezak, aquests dos darrers sense citar-los, per arribar a la conclusió que la data de confecció de l’*Atlas català* és l’any 1440. La prova definitiva, segons ell, per a aquesta deducció la fonamenta en la consulta del facsímil de Buchon: “It is only within a few days that I have seen M. Buchon’s lithographed copy of these chartes; it is difficult to judge with exactness of the age of MSS ... but my opinion of the writing is, that 1440 is about the real date”. Considera que la llengua del manuscrit no és el català ni el castellà sinó la *lingua franca* utilitzada pels navegants de la Mediterrània (Holmes, 1840a).

Aquesta carta és contestada per partida doble, la primera anònima i signada per *One of your readers* (1840) que tot fa sospitar és un pseudònim de Josep Tastu, i la segona per Armand d’Avezak (1840). Les respostes són fàcils d’intuir. Cal destacar algun punt de la carta de d’Avezak, quan lamenta la manca de respecte pel facsímil de Buchon, que tot i no ésser perfecte va representar un experiment a tenir present i quan declara formalment i de manera taxativa que ell és qui defensà, amb proves, la data de 1375. Diu així: “... and since I have been the first to discover and to specify this date, I cannot but explain my reason for having done so ...”, la qual cosa li suposava estar a favor de la prioritat de la presència dels catalans a l’Atlàntic sud. La teoria anglesa de l’any 1440 no prosperà.

La data que ha quedat acceptada és la de l’any 1375, proposada per Josep Tastu.

2.5. L’autoria

La incògnita sobre el veritable autor o autors del mapamundi de 1375 porta implícita automàticament una dada inqüestionable: està escrit en català i per tant el seu artífex havia d’ésser parlant d’aquesta llengua. El bon coneixement

de la mar Mediterrània el situa com un navegant expert i amb amplis coneixements marítims, i, ja amb aquestes premisses, quasi no quedava cap més opció que apostar per Mallorca, ben coneguda pel prestigi de les cartes nàutiques elaborades pels seus artistes pintors i considerats com a cartògrafs, la majoria d'origen jueu. El pas següent fou encaminat cap al taller de la família Cresques, instal·lat al barri del Temple de Palma de Mallorca. I l'interès quedà concentrat en dues opcions: alguns autors es declararen partidaris del pare, Cresques Abraham, d'altres del seu fill, Jafuda Cresques.

2.5.1 Els partidaris de l'autoria de Jafuda Cresques

El primer autor que intentà resoldre aquest enigma de l'autoria fou l'erudit mallorquí Gabriel Llabrés i Quintana, juntament amb un petit grup d'escriptors també mallorquins. Eren gent ben preparada, d'un bon nivell intel·lectual i que estaven empesos per sentiments nacionalistes. Majoritàriament, apostaren per Jafuda Cresques.

a) *Gabriel Llabrés i Quintana* (Binissalem, 1858–Palma de Mallorca 1928). Fou catedràtic d'institut de geografia i història des de 1895, a Maó i a diversos llocs de la península, historiador, arqueòleg i bibliòfil, i pertanyia al “Cuerpo de archiveros, bibliotecarios y arqueólogos”. Col·laborà assíduament al *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*. Fou membre corresponent de la Real Academia de Bellas Artes de San Fernando (1894) i de la Real Academia Española (1923). La seva biblioteca i arxiu particulars estan dipositats a l'Ajuntament de Palma, entitat que va publicar la totalitat dels seus fons arxivístics, en 4 volums, entre els anys 1991 i 1993.

Llabrés inicià la seva recerca sobre l'autoria de l'*Atlas* l'agost de 1887, moment que sembla que visità —o que potser només n'obtingué dades— l'Arxiu de la Corona d'Aragó, on l'arxiver Francisco de Bofarull li facilità l'accés a dos documents datats l'any 1381 en els quals consta que un membre de la família Cresques havia elaborat un mapamundi destinat a obsequiar el rei de França Carles V, i que aquest any hauria sortit de Catalunya cap a París. Llabrés identificà aquest personatge de cognom Cresques amb Jafuda, el fill de Cresques Abraham. A partir de l'obtenció d'aquests documents, escriví dos articles consecutius, publicats el 1890 i el 1891 (Llabrés, 1889-1890 i 1891), en els quals, a part del suport incondicional al seu candidat, manté —amb una certa lògica— que l'any d'ingrés de l'*Atlas* a la Biblioteca havia d'ésser el mateix que constava en els documents consultats, el 1381. Un fragment d'aquest article del 1891, i dirigit a Fernández Duro en tant que interlocutor, posa de manifest el seu entusiasme pel tema:

“... anticipar algunos datos en pro de nuestro comun amigo el il-lustre hebreo Jafuda Cresques. Y aquí me tiene V. hoy dispuesto á abogar de nuevo por él ante la Verdad y ante la Historia, á fin de que ambas le reintegren en la posesión de cuantos méritos le pertenezcan en justicia.”

b) *Cesareo Fernández Duro* (Zamora, 1830–? 1908). Fou capità de la marina. Autor prolífic, amb més de 400 títols entre llibres, articles de revista, memòries etc. Entre els anys 1879 i 1883, publicà al *Boletín de la Sociedad Geográfica de Madrid*. Fou membre de diverses acadèmies. Estigué identificat amb la campanya que tenia lloc a Mallorca a favor d'atribuir a Jafuda Cresques l'autoria de l'*Atlas català*. Publicà un article sobre la cartografia mallorquina (Fernández Duro, 1891). Gabriel Llabrés informa que Fernández Duro també va publicar sobre el tema a *La ilustración española y americana*.

c) *Ernest-Theodore Hamy* (Boulogne-sur-Mer, 1842–París, 1908). Els arguments proposats i liderats per Llabrés toparen aviat amb l'opinió d'Ernest Hamy, president de la Société de Géographie de París. En un estudi del mateix any 1891 explica que ell també havia tingut accés als mateixos documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, facilitats, però, en aquest cas, per Manuel de Bofarull, germà de l'anterior, al qual agraeix la seva col·laboració al final del treball. Per un costat, considera que l'*Atlas* podia haver entrat a la Biblioteca de París el 1380, tot i la data del document d'un any més tard, amb l'argument que dona credibilitat a les descripcions de l'inventari de Blanchet que s'anava elaborant aquest 1380 i per la frase de tres mots *Il y est* referida al manuscrit del probable mapamundi català.

Tampoc no comparteix plenament l'argument estrella del grup mallorquí a favor de l'autoria de Jafuda Cresques. A Hamy no li sembla prou sòlid, vist que no veia gaires coincidències entre una persona que sí que estava ben documentada amb aquest nom, i el personatge al qual Llabrés considerava autor de la carta nàutica catalana. Se situa, doncs, en una posició molt propera al dubte. I considerarà que voldria esperar que l'erudit J. M. Quadrado n'aportés més proves en un futur (Hamy, 1891).

2.5.2. Breu biografia de Jafuda Cresques

Nascut a Palma de Mallorca el 1360 i mort a la mateixa ciutat el 1407. Fou un dels fills de Cresques Abraham. Treballà en el taller familiar fent mapamundis per a la casa reial catalana, en els regnats de Pere el Gran i en el del seu fill i successor, el rei Joan I. Quan morí el seu pare el 1378, continuà rebent encàrrecs de la Corona. El rei Joan li encarregà un mapamundi que acabà el 1389.

El 1391 fou víctima de l'expoli o *progrom* que patí el call jueu de Mallorca, que fou destruït i saquejat. Es parlà de 300 morts i 800 refugiats al castell de Bellver. La família Cresques, que comptava amb la protecció de la família reial, aconseguí sortir-ne viva, si bé obligada a batejar-se. Jafuda prengué el nom de Jaume Ribes, amb el qual continuà treballant a partir d'aquell moment. El rei Joan el cridà per treballar a Barcelona i tres anys més tard, el 1394, s'hi traslladà i fou nomenat *Magister cartorum navigandi* de la Cort.

Amb els anys, la història confongué Jafuda amb un coetani conegut amb el nom de "Mestre Jacome de Mallorca", que segons algunes cròniques portugueses

fou cridat pel príncep Enric el Navegant per dirigir l'Escola Naval de Sagres, creada l'any 1415 a fi de poder ensenyar les tècniques cartogràfiques del moment. Aquesta teoria de la presència de Jafuda a Portugal també fou defensada fervorosament pels mallorquins encapçalats per Gabriel Llabrés al final del segle XIX –i també per altres estudiosos del segle XX, com Carreras Candi, Ferran Soldevila, Gonçal de Reparaz, Rey Pastor i fins al mateix any 1970 per Pinhas Yoeli– i fou definitivament modificada per Jaume Riera l'any 1975, quan es pogué demostrar documentalment que Jafuda Cresques havia mort abans del 1410, quan el príncep Enric era encara menor d'edat, i més endavant afinada per Gabriel Llompart, el 2005, quan pogué precisar que l'any exacte de la mort fou el 1407. Aquestes teories queden desenvolupades en els paràgrafs individuals dedicats a ambdós autors.

Com a final d'aquest esbós biogràfic, cal deixar constància del record i del rastre que Jafuda Cresques té avui encara a Palma de Mallorca: una escola d'Educació Infantil i Primària que porta el seu nom, un carrer al barri del Temple, on se suposa que hi havia el taller familiar, i també una estàtua a la plaça del Temple en què apareix amb un compàs a la mà dreta i un rotllo de pergami cargolat a l'esquerra. En alguna publicació mallorquina més d'un historiador s'ha manifestat a favor que el nom del patriarca de la família, Cresques Abraham, també sigui visible a la seva ciutat.

2.5.3 Notícies documentals sobre l'autoria de Cresques Abraham

La incògnita plantejada entre el paper del pare i el del fill s'esvaí a partir de l'any 1908, quan l'Institut d'Estudis Catalans publicà un treball d'arxiu, llarg i laboriós, dins del gènere dels diplomataris, a càrrec de l'acadèmic Antoni Rubió i Lluch (1908-1921), titulat *Documents per l'història de la cultura catalana mig-aval*, documents que formen part dels fons de l'Arxiu de la Corona d'Aragó. És una obra de referència que mereix unes breus notes sobre el seu autor i el seu contingut.

Antoni Rubió i Lluch. Nascut a Valladolid el 1856, on el seu pare, Joaquim Rubió i Ors, era catedràtic de la universitat, morí a Barcelona l'any 1937. La seva mare fou Elisea Lluch i Garriga, la novena d'una família manresana de 13 fills. Historiador especialitzat en el segle XIV en el moment de la presència catalana a Grècia, ostentà els següents càrrecs: membre de l'Acadèmia de la Història (1883), catedràtic de la Universitat d'Oviedo (1885), catedràtic per concurs a la Facultat de Filosofia i Lletres de la Universitat de Barcelona a partir del mateix 1885, on el 1896 ocupà la càtedra de Literatura Catalana, doctor honoris causa per la Universitat d'Hamburg (1921), membre de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1889), primer president del Centre Excursionista de Catalunya (1890-1896), membre de l'Acadèmia de Belles Arts de Barcelona (1894), primer president de l'Institut d'Estudis Catalans (1907) i acadèmic numerari de la Real Academia Española (1927).

L'estructura interna del diplomatari citat anteriorment és la següent: consta de dos volums, el primer dels quals, publicat l'any 1908, reproduïx 512 documents; el segon, publicat el 1921, en reproduïx 426. Comprèn el període entre 1275 i 1410, l'any de la mort del rei Martí. L'autor comença amb un "Pròlech" –un estudi introductori de caràcter documental– en el qual es pot llegir una frase que afecta el tema de l'autoria de l'*Atlas*:

"Al senyor Gabriel Llabrés s'ha d'acudir sempre que's parli de Jafuda Bonseyor, del que dona a conèixer els documents aquí reproduïts, y dels famosos cartògrafs mallorquins (Palma, 1889), sobretot Jafuda Cresques. Del present diplomatari surt ab mes relleu, com cartògraf, la figura d'Abraham Cresques, pare de Jafuda, quasi desconeguda per l'esmentat sr. Llabrés y per Hamy" (Rubió i Lluch, vol. I, p. XVIII).

Estem davant, doncs, d'una persona que coneix bé l'obra de Llabrés i la seva teoria sobre Jafuda, però que es troba amb un altre Cresques que pot tenir un paper "ab mes relleu" que l'anterior. I es formula un dubte que donà lloc a resultats definitius. Així com Josep Tastu considerà que Walckenaer havia obert la mina per identificar el futur *Atlas català*, l'obra de Rubió fou fonamental per resoldre l'enigma de l'autoria –o participació directa– de Cresques Abraham sobre aquest punt concret.

El diplomatari continua amb la transcripció de l'elenc documental. Finalitza amb unes taules i un apartat dedicat a les errates tipogràfiques. Els principals col·laboradors de Rubió i Lluch foren el seu fill Jordi Rubió i Balaguer, que s'hi incorporà el 1906, Ramon d'Alòs-Moner, el 1907, i Francesc Trabal, el 1910. Els índexs o taules finals anaren a càrrec de Ferran Soldevila. És el treball de Rubió i Lluch que tingué més ressò fora del país.

D'entre aquest important recull de documents publicats, hi ha els que es refereixen a la relació i el paper de la família Cresques amb les cartes de navegar, i a l'*Atlas* en particular. Se n'han seleccionat els més significatius:

1373, setembre, 26. València

L'infant Joan demana una carta de navegar:

"Mossen Olfo: com nos desigem haver la carta de navegar complida ab tot son arredament e sestés, per ço us pregam que ns tremetats la dita carta be feta e dividada ab son levant e ponent ... , car aço ns farets plaer assenyalat, lo qual vos grahirem..."²¹

1373, desembre, 14. València

L'infant Joan la torna a demanar.²²

1374, febrer, 7. València

L'infant Joan ja ha rebut el mapamundi:

"Mossen Olfo ... havem reebut la carta de navegar e les cestes compasses, .i. d argent e altre de lauto que trameses nos havets ... e us significam que la dita carta es aixi bella

21. ACA Cancelleria, reg. 1740, f. 52. Rubió i Lluch, vol. I, doc. CCLXV, p. 251.

22. ACA Cancelleria, reg. 1740, f. 38. Rubió i Lluch, vol. I, doc. CCLXV, p. 251 (nota).

o pus com altra que nos na hajam vista, e les dites sestres e compasses bells e ben fets...”²³

1379, abril, 26. Barcelona

L'infant Joan demana al procurador de Mallorca que compri un mapamundi:

“... no res menys, volem que si en Mallorques ha.i. bell mapamundi que faça per nós que l nos comptem, e si no ni ha, que'l façats fer així bell i joliu com esser pusca e que l nos tramitats al pus breu que porets, cor nos vos farem pagar o reebre en compte ço que hara costat. E siats en aço diligent axi com de vos confiam...”²⁴

1379, setembre, 11. Perpinyà

L'infant Joan demana la tramesa del mapamundi encomanat:

“Nós hauríem gran plaer de haver aqueix mapamundi que.ns havets fet fer o.s fa de present ... que si fet és lo'ns tramitats mantinent, e si no, ... esser acabat lo'ns enviets sens tota triga...”²⁵

1381, novembre, 5. Tarragona

L'infant Joan notifica al seu cosí, el rei Carles Vè de França, que coneix el seu interès per tenir un mapamundi:

“Serenissime rex et consanguinee nostre carissime: relatu dilecti consilii nostri Guillermi de Courcy ... hujusque littere portatoris, audito, serenitatem vestram unum habere mapamundum...”²⁶

1381, novembre, 5. Tarragona

Obsequi de l'infant Joan al rei de França d'un mapamundi conservat a l'Arxiu Reial de Barcelona. Consta de dues parts, la primera un text llatí introductor i seguit del text català que ve a continuació:

“Mossen Johan: nos, ab nostra letra, notificam a nostre car cosi lo rey de França que li enviam per l amat del consell nostre, mossen Guillem de Courcy, portador de la present, .i. nostre mapamundi. e com en P. Palau tenga lo dit mapamundi, volem e us manam que al dit Pere liurets una letra que us trametem entreclusa dedins aquesta, e que tantots liurets o façats liurar lo damunt dit mapamundi al desus dit mossen Guillem, sens que de regonexença ne d apocha mencio feta no sia. e aço fet, hajats Cresques lo juheu, qui lo dit mapamundi ha fet, lo qual si aquí es, axi com pensam que deu esser posa en la juheria, e, vos present, enform lo dit mossen Guillem de totes les coses que menester sia, a ffi que ho puxa retrer al dit rey. e en cas que l dit juheu aquí no fos, hajats dos bons mariners qui del dit mapamundi enformen al demunt dit Mossen Guillem, al mils que poran. dada ut supra. Dirigitur Johanni Januari”.²⁷

1382, març, 20. València.

El rei Pere ordena pagar a Cresques Abraham 150 florins d'or d'Aragó que li deuen d'un mapamundi en taules:

23. ACA Cancellaria, reg. 1740, f. 53v. Rubió i Lluch, vol I, doc. CCLXV, p. 251 (nota).

24. ACA Cancellaria, reg. 1657, f. 26r. Rubió i Lluch, vol. II, doc. CCXIII, p. 202.

25. ACA Cancellaria, reg. 1657, f. 135v. Rubió i Lluch, vol. I, doc. CCCIII, p. 279-280.

26. ACA Cancellaria, reg. 1665, f. 26. Rubió i Lluch, vol. I, doc. CCCXXI, p. 294-295.

27. ACA Cancellaria, reg. 1665, f. 26v. Rubió i Lluch, vol. I, doc. CCCXXII, p. 295. La cursiva és nostra.

“... dicimus et mandamus vobis de certa sciencia et expresse quatenus, vivis presentibus, exsolvatis Cresques Abram, judeo de domo nostra, magistro de Mapamundi, centum quinquaginta florenos auri de Aragonia, quorum precio ab eodem emimus et habemus quasdam tabulas in quibus est figura mundi...”²⁸

1382, abril, 21. València

El rei disposa que la família Cresques pugui disposar de carn:

“Lo rey. Gobernador: entes havem que Abram Cresches e Jaffuda son fill, jueus de cas nostra, no poden tant prestament com mester los seria per dar recapte a algunes obres e mapamundis que per nos fan ... manam e vos volem que, vista la present, provehiscats als dits Abram e Jaffuda en talmanera que per lurs diners puxen haver dels dits carnicers de la dita carn tota hora que n. demanen.”²⁹

1387, març, 26. Barcelona

El rei Joan I tramet aliments a Mallorca i anuncia la mort de Cresques Abraham:

“Lo rey. Procurador: manam que'ns tramatat tres parells de gallines de India en les quals haia dos mascles, e com hajam entés que Cresques, juheu qui fahia a nós un mapamundi, es mort, manam vos que haiats a ma vostra decontinent lo dit mapamundi, e si es acabat enviats lo n.e si acabat no es, ftes lo acabar a un mestre christia qui es aquí, lo qual diuen que fort es apte en semblant obra.”³⁰

1387, juliol, 1. Barcelona

El rei Joan mana destinar la quantitat de seixanta lliures mallorquines per pagar un mapamundi:

“Nos en Johan ... atorgam a vos, feel nostre en Berenguer Lobet, procurador del regne de Mallorques, que de manament nostre nos havets comprat den Jafuda Cresques, juheu de Mallorques, un mapamundi que l pare de dit Jafuda nos havia fet, e lo dit fill seu acabat, per sexanta lliures mallorquins menuts, e nos lo dit mapamundi havem haut e reebut en la nostra cambra...”³¹

El motiu pel qual l'antropònim Cresques apareix invertit en el cas del pare i del fill és que en aquells moments de l'edat mitjana, entre algunes famílies jueves de l'àrea catalana, es produïa una alternança de cognoms quan es passava d'una generació a l'altra i així es podia conservar el patronímic. Per tant, Jafuda Cresques havia d'ésser fill d'una persona que es deia Cresques de nom de pila i en aquest cas Abraham de segon nom. Seguint aquest fil, sabem que el pare de Cresques Abraham es deia Abraham Vidal. I així successivament. Tot això porta a la conclusió que a la darrerria del segle XIV només un personatge citat com “Cresques lo juheu, qui lo dit mapamundi ha fet”, que per raons de dates havia elaborat un atlas encarregat per la casa reial catalana, només podia tractar-se de Cresques Abraham, segons la frase inclosa en el document del 5 de novembre de 1381.

28. ACA Cancelleria, reg. 1273, f. 17r. Rubió i Lluch, vol. II, núm. CCLX, p. 253.

29. ACA Cancelleria, reg. 1438, f. 135. Rubió i Lluch, vol. II, núm. CCLXII, p. 255.

30. ACA Cancelleria, reg. 1944, f. 36v. Rubió i Lluch, vol. I, p. 345. Correspon a una nota a peu de pàgina del document CCCLXXXVI.

31. ACA Cancelleria, reg. 1972, f. 146. Rubió i Lluch, vol. I, núm. CCCXXXVI, p. 345-346.

Acceptat aquest argument, la teoria va anar guanyant adeptes a partir especialment de la lectura dels documents transcrits. Els partidaris del pare i els del fill havien partit del mateix punt. Tots ells havien tingut a mà el mateix document, i la frase clau en la qual es basaven (“Cresques lo juheu, qui lo dit mapamundi ha fet”) era la mateixa. Els mallorquins encapçalats per Gabriel Llabrés consideraren que aquest Cresques era Jafuda –senzillament s’equivocaren de patronímic– i l’obra de Rubió desvelà que s’havia de tractar del seu pare. La majoria d’autors catalans, però, seguiren fidels a la paternitat de Jafuda durant uns quants anys més. Ferran Soldevila, seguint el comentari que ja havia escrit Rubió en el pròleg del diplomatar, pogué ésser el primer escriptor que s’hi manifestà a favor. Fins que, més endavant, la teoria ha estat acceptada, divulgada i inclús matisada.

2.5.4. Breu biografia de Cresques Abraham

Nascut a Palma de Mallorca l’any 1325 i mort a la mateixa ciutat el 1378. Fou fill d’Abraham Vidal i d’Astrugona. Es va casar amb Setaddar, d’una família jueva de cultura aràbiga. Va dedicar-se a l’ofici de bruixoler, que no significa que construís brúixoles sinó que les pintava, sovint amb una rosa dels vents al fons. Fou un gran dibuixant i il·lustrador de mapamundis de luxe, com el del cas que ens pertoca, i en d’altres sovint encarregats per la família reial catalana. Es considera la persona que pintà la Bíblia de Fahri, plena de miniatures i bellament il·luminada. També, potser, construïa altres instruments nàutics, com rellotges i astrolabis (Riera, 1975, p. 16-17). Jaume Riera i Gabriel Llompart (1984) desxifraren més endavant els antecedents familiars de Cresques Abraham fins a nivell de l’avi.

Mallorca en aquells anys era un dels centres més importants de producció de cartes nàutiques i també receptors de les més grans demandes. Entre aquestes branques de coneixement destacaven els jueus i d’entre ells la família Cresques encapçalada per Cresques Abraham. Ja s’ha vist que se li ha d’atribuir una gran part de la responsabilitat en la confecció de l’*Atles català*. Fou honorat amb el títol de *Magister mappamundorum et bruxolarum*.

2.6. Període 1910-2010: la consolidació documental

La situació a l’inici del segle XX es caracteritza per la presència d’estudis monogràfics relatius a l’*Atles català* tant com a document sencer o com pel que fa a aspectes parcials. Ara, i per primera vegada, amb la intervenció d’autors catalans, que en un primer moment només l’havien inclòs dins les seves obres de caràcter general.

Es consolida el tema de l’autoria. L’obra d’Antoni Rubió i Lluch publicada l’any 1908 estigué present en els autors interessats en l’*Atles català*, tot i que alguns continuaren defensant la paternitat de Jafuda Cresques.

A continuació, un elenc d'autors que des de diferents punts de vista s'interessaren pel paper del pare i del fill Cresques durant el primer mig segle XX.

a) Francesc Carreras Candi (Barcelona, 1892-1937). Llicenciat en Dret, historiador, escriptor i polític. Ostentà els següents càrrecs: membre de la Reial Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1898), de la qual fou president entre 1918 i 1931, secretari del Centre Excursionista de Catalunya i vicepresident des del 1912, regidor de l'Ajuntament de Barcelona entre 1891 i 1922 per la Lliga Regionalista.

La seva aportació a la geografia de Catalunya representà una part molt important de la seva àmplia obra escrita, una part destinada a la cartografia. És el cas de l'obra *Geografia general de Catalunya*, en sis volums, publicats entre 1908 i 1915, de la qual Carreras Candi fou director i també autor en el cas del sisè volum. La part referida específicament a la cartografia apareix ja en el primer volum, i il·lustra profusament el total del llibre. Quasi no cita l'*Atles català*, únicament hi dedica la frase: "Lo juhéu Jafuda Cresques fóu mestre dels cartògrafs mallorquins (segle XIV)".³² Encara no s'havia publicat l'obra de referència de Rubió i Lluch.

Al cap d'uns quants anys, l'autor ja dedicà un article monogràfic a la cartografia catalana (Carreras Candi, 1919, p. 57-60), amb una especial atenció a l'*Atles* i a la persona de Jafuda Cresques. Ja utilitza l'obra de Rubió i Lluch. Comparteix sense fissures les tesis de Llabrés i dedica bona part del text a la figura de Jafuda, que defineix com "... un home notable en los estudis y avenços cartogràfics y marítims, autor de la famosa carta nàutica del 1375, que titulan los escriptors forasters Atlas Català i que les investigacions de Llabrés... atribueixen al juheu mallorquí Jafuda Cresques...". Reprodueix i comenta part del text de la primera taula, documenta l'article amb un gran nombre de notes a peu de pàgina i cita també la monografia de Buchon i Tastu del 1839, que, encertadament, considerà prioritària.

El mateix 1919 es presentà una mostra titulada Exposició de Mapes de Catalunya preparada pels geòlegs Faura i Sans, Marcet i Riba i Josep Franch (1919) i que tingué lloc entre els dies 24 de gener i 15 de febrer d'aquell any. Fou organitzada per la Secció de Geologia i Geografia del Centre Excursionista de Catalunya, amb la col·laboració de pràcticament totes les institucions catalanes del moment i la lectura de tres conferències. L'*Atles català* hi estava exposat. Carreras Candi, referint-s'hi, escriu: "Algun dels documents més interessants eren: la Carta Catalonia de 1375 (*Atles català* de Carles V)", però no surt reproduït a les làmines del catàleg ni hi té fitxa pròpia. Devia incorporar-s'hi a darrera hora, però dóna fe que ja es devia tractar d'un facsímil de prou qualitat.

32. Diversos Autors [1908]. "Catalunya". *Geografia General de Catalunya* dirigida per Francesch Carreras y Candi, vol. I, p. 1008.

b) Ferran Soldevila (Barcelona, 1894-1971). Fou historiador, deixeble de Rubió i Lluch, i escriptor. Exercí la seva vida docent entre els anys 1926 i 1928 com a lector de català a la Universitat de Liverpool, professor de la Universitat de Barcelona durant la Guerra Civil, patí l'exili i tornà a Catalunya el 1943. Membre de l'Institut d'Estudis Catalans el 1947 i de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona el 1958.

Les seves primeres passes en el món cultural es troben a la *Revista de Catalunya*, especialment entre el període 1924 i 1928, que en fou col·laborador habitual. El 1925 s'havien publicat els dos primers volums de l'obra de l'erudit francès Charles de la Roncière (Charles Germaine Bourel de la Roncière) *La Découverte de l'Afrique au Moyen Age*, en tres volums. L'autor francès fou un partidari convençut de l'escola mallorquina i seguidor de Nordenskiöld (La Roncière, 1925-1927). Ferran Soldevila (1925a i 1925b), que el coneixia personalment, féu la ressenya del primer i del segon volums, en sengles articles individualitzats.

Abans d'entrar en el comentari estricte del primer volum, Ferran Soldevila dedica unes paraules a l'aportació de La Roncière referent al paper de l'*Atlas català* i del mapa de Viladesters de 1413. A més, hi exposa la seva opinió favorable a la teoria d'atorgar-ne l'autoria a Cresques Abraham. I ho fa dient que "Se sap que Abraham Cresques va fer un mapamundi destinat a Carles VI, fill de l'anterior" (Soldevila, 1925a, p. 347), en un moment que majoritàriament era ben vigent el suport a la tesi a favor de Jafuda Cresques. Podria ésser Ferran Soldevila el primer català que va donar per bona l'autoria de Cresques Abraham? És una possibilitat que no es pot descartar, atès que ell fou la persona responsable de la confecció dels índexs del diplomatarí de Rubió i Lluch. Charles de la Roncière també era d'aquesta opinió. Continuant amb el contingut de l'article, Soldevila defensa la teoria, anys després desmentida, de l'estada de Jafuda a Sagres l'any 1438.

L'article fou objecte d'uns comentaris de Gonçal de Reparaz en una carta que li escriví quatre anys més tard, el 29 de març de 1929, matisant-li alguns punts amb els quals no estava d'acord. La còpia mecanografiada de la carta forma part del "Fons Reparaz" dipositat a la Cartoteca de Catalunya.³³

Respecte al segon volum, La Roncière també utilitza les fonts de l'*Atlas*, especialment pel que fa a l'arxipèlag canari, al vaixell de Jaume Ferrer –del qual Soldevila opina que no se'n va saber res més i que es va perdre– i a la hipotètica presència catalana a la terra d'un personatge conegut com a preste Joan –un monarca cristià entre la llegenda i la realitat, que potser cal situar a Etiòpia, on potser algun navegant català va anar a parar en algun moment.

c) Gonçal de Reparaz (Sèvres, 1901–Lima, 1984). Fill del diplomàtic i geògraf Gonzalo de Reparaz y Rodríguez-Baez. Geògraf de professió, conreà en

33. Gonçal de Reparaz (1929): signatura: ICC 49 B 1486.

uns anys de la seva vida la cartografia històrica catalana (1925-1930), i la del Perú, on residí i on n'investigà la hidrografia costanera, concretament el riu Calca-Majes, i d'acord amb les seves paraules "Descubrí el Cañón del Calca Majes". L'any 1938 s'exilià a França, el 1940 es doctorà a la Universitat de Tolosa de Llenguadoc i fou professor de la de Bordeus. El 1948 era a París treballant per a la UNESCO, on, entre altres mèrits, l'afavorí el seu poliglòtisme: castellà –la llengua materna–, català, portuguès, francès, anglès, italià i alemany. El contacte amb aquesta institució internacional el portà a Perú, on s'instal·là el 1951.

Els seus treballs sobre la cartografia històrica catalana es concentren en tres articles (Reparaz, 1928a, 1928b i 1930). Reparaz segueix de prop l'obra de Rubió i Lluch com a font principal de les seves recerques. Atribueix l'autoria de l'*Atlas* a Cresques Abraham, no està d'acord amb l'any 1375 per a la datació i la mou un o dos anys més enllà. L'article publicat l'any 1930 es concentra a demostrar la identificació entre Jafuda Cresques i el personatge conegut com Mestre Jacome de Mallorca,³⁴ que també en algun moment s'havia identificat amb el navegant mallorquí Jaume Ferrer.

d) Gerald Roe Crone (Willesden, Regne Unit, 1899-1982). Fou un geògraf especialitzat en història de la cartografia i pensament geogràfic. Inicià la seva feina professional al Trinity College de Dublín. Després es traslladà a Londres com a cap de la cartoteca de la Royal Geographical Society, càrrec que ostentà entre 1945 i 1966. Fou membre de *The International Geographical Union's Commission on ancient maps*, i formà part de l'equip de la prestigiosa revista *Imago Mundi*.

Autor d'una abundant obra escrita, s'ha de destacar la monografia que publicà en primera edició el 1953, *Maps and their makers...* (Crone, 1953, p. 39-50). En aquest llibre dedicà un ampli capítol a la cartografia catalana, i concretament a l'*Atlas català* en uns moments en què el tema encara no era gaire protagonista dins de les obres generals. Dins del capítol "Catalan world maps" exposa que els cartògrafs catalans medievals, en el cas del mapamundi de 1375 especialment, es van basar en les millors fonts contemporànies. Per a l'autor, la representació més meritòria és la corresponent a l'Àsia, i la il·lustra amb una reproducció consistent en un perfil de la taula dedicada a l'orient. Conclou el seu comentari sobre l'*Atlas* basant-se en tres punts concrets: 1) deriva dels mapes circulars de l'època medieval; 2) les representacions dels perfils del mar Negre, del Mediterrani i de les costes de l'oest d'Europa estan basades en una "carta portolana normal" d'acord amb la definició que en va donar Nordenskjöld en el seu moment; i 3) utilitza llegendes vives dels segles XIII i XIV obtingudes dels viatgers que arribaren a l'Àsia, les quals Marco Polo relatà per primera vegada. El llibre es continuà publicant, tot i que en algun moment canvià la casa editorial, fins els anys 80.

34. A l'epígraf dedicat a Jafuda Cresques, ja s'han explicat els resultats de les darreres recerques sobre aquest punt –defensat per tants autors– i que, per un desajustament de dates, avui ha quedat superat.

d) Julio Rey Pastor (Logroño, 1888–Buenos Aires, 1962). Fou un gran científic i un il·lustre matemàtic. El 1920 guanyà la Càtedra d'Anàlisi Matemàtica de la Universitat d'Oviedo i l'any següent es traslladà a Buenos Aires, on treballà, també, a la Universitat. Fou membre de la Real Academia de Ciencias Exactas, Físicas y Naturales. El seus interessos per la cartografia començaren estimulats pel professor Roberto Almagià (1884-1962), geògraf i historiador de la cartografia i autor de l'obra *Monumenta Cartographica Vaticana*, publicada entre 1944 i 1945.

Seguint la petja de Nordenskiöld a l'obra *Periplus* com a defensor de l'escola mallorquina, Rey Pastor va voler estudiar a fons aquest tema que considerava de gran transcendència. Discrepava amb el polígraf espanyol Menéndez y Pelayo, autor d'una obra multipublicada des de l'any 1876 amb un títol que tingué alguna petita variació al llarg dels anys, obra en la qual el tema de la cartografia mallorquina no era inclòs dins de l'apartat de la cartografia medieval. Segons Julio Rey Pastor (1960): “Nuestros geógrafos insuficientemente pertrechados permanecieron timidamente neutrales; y los belicosos *vindicadores de la ciencia española*... permanecieron silenciosos porque el gran erudito había olvidado este capítulo en la ciencia medieval”.

Ell va voler deixar testimoni de la seva tesi i ho féu amb la publicació d'un petit volum molt ben valorat i producte de molts anys de treball. En compartí la responsabilitat amb el seu deixeble Ernesto García Caballero, que l'ajudà en la recollida i ordenació del material fins a l'any 1950, moment en què es perdé tota aquesta gran feinada en un naufragi. Però es pogué refer i es va publicar el 1960.

Com a testimoni de la seva tesi mallorquinista, valorà l'obra de Dulcert, Viladesters i Vallseca, però per sobre de tots destaca l'aportació de l'obra de la família Cresques com a model de carta geogràfica enciclopèdica. Aquesta afirmació es basa en el contingut de la primera i de la segona taules, en les quals hi ha els textos enciclopèdics i el ja comentat calendari astronòmic. S'interessa especialment pels territoris de l'Àfrica occidental fins al Cap Bojador. Pel que fa a l'autoria de l'*Atles*, es limita a atribuir-lo a la família Cresques sense precisar si al pare o al fill, i respecte de la data, dóna per bona l'any 1375. Defensa la presència de Jafuda Cresques a Sagres.

L'obra de Rey Pastor té encara avui un gran valor científic i documental. Localitza unes 400 cartes portolanes mallorquines escampades pel món. Les comenta individualment i presenta un corpus bibliogràfic insuperable en el moment en què fou redactat. Vicenç M. Rosselló (1999, p. 76) considera que “Segueix essent una obra fonamental i un pou inestroncable on han begut la majoria d'investigadors posteriors”.

2.7. Sobre un facsímil de l'*Atles català* (1959) i el món de la bibliofília

Aquest facsímil, fet sobre pergamí a escala 1:1, bellament il·luminat a mà, muntat sobre fusta i presentat dins d'un estoig especial, respon a la següent

fitxa bibliogràfica:

- Autor/col·laborador: [Cresques, Abraham]
- Títol: [*Atlas Català de 1375*]
- Editor: Josep M. Mestre i Albareda
- Peu d'impremta: Vilanova i la Geltrú: estampat per Ricardo Vives Sabaté, 1959.
- Descripció: 6 làmines de pergamí, muntades sobre taules de fusta, i un full de paper d'alt gramatge, amb un text signat per Joan Vernet i David Romano.
- Tècnica d'estampació: edició facsímil, tipogràfica en zincografia, il·luminada a mà sobre pergamí per Montserrat Torruella. El treball dels pans d'or i els pans de plata a càrrec de Domènec Giró.
- Mides: totals: 49,5 x 64,5 cm; de l'estampació: 44 x 56 cm
- Nota: es tracta d'una edició de bibliòfil.

2.7.1. Els seus artífexs

a) *Josep M. Mestre i Albareda* (Badalona, 1919-2005). Fou un acreditat llibreter-antiquari, nebot d'Anselm M. Albareda, el monjo de Montserrat que fou cardenal de l'església catòlica, historiador, arxiver i bibliotecari del monestir.

La primera notícia relativa a Mestre Albareda l'hem trobat en els llunyans anys 40, concretament el 1949, moment en què el també badaloní Jaume Passarell (1890-1975) publicà l'obra titulada *Llibre de llibreters de vell i de bibliòfils barcelonins d'abans i d'ara* a càrrec de l'editorial Millà del carrer Sant Pau de Barcelona, creada l'any 1901. Jaume Passarell, dibuixant i caricaturista, en fou l'autor del text i dels dibuixos. Entre els personatges seleccionats per Jaume Passarell hi trobem Josep M. Mestre i Josep Parés, els dos "timoners de la *Llibreria Laietana*", que, segons diu, "tenen molt de camí a fer davant seu. Que la llum clara de Montserrat il·lumini llurs passes, car, tot i ésser expertes, encara són joves..." La Laietana era una llibreria de Barcelona que estava sota els auspicis dels monjos de Montserrat. Periòdicament publicava un catàleg d'obres escollides, en bona part dirigides als bibliòfils, titulat *Catálogo de obras selectas*.

Una altra persona lligada a la llibreria, i també indirectament a l'*Atlas* de Cresques, fou l'artista Lola Anglada, que, segons Passarell, quan baixava a Barcelona des de Tiana anava a passar-hi una estona perquè mantenia una bona amistat amb Mestre i Parés. A més, Lola Anglada tingué com a deixeble la jove Montserrat Torruella, esposa de Mestre i que anys a venir il·luminaria a mà els pergamins del nostre facsímil.

Mestre Albareda també va tenir una prestigiosa llibreria antiquària al carrer del Carme de Barcelona, a la vora de la Biblioteca de Catalunya i de la seu del CSIC. Els monjos de Montserrat van adquirir gràcies a ell diversos materials, entre els quals els manuscrits núm. 44, 51, 103, 271, 292 i 302 del seu arxiu.

A més, també tingué al seu càrrec la distribució dels llibres publicats pel CSIC.

Tal com s'ha indicat a la fitxa bibliogràfica, Josep M. Mestre fou l'editor del facsimil de l'*Atles català*. Al llarg dels anys 50 del segle, es devien començar els passos per preparar-lo i no va sortir al mercat fins al 1959 (amb el número de Dipòsit Legal B. 5.333-1959). Es tractava de la reproducció més exclusiva que se n'havia fet fins aquell moment.

b) *Montserrat Torruella i Torruella* (Palafrugell, 1924-2006). Fou l'esposa de Josep M. Mestre Albareda. Havia rebut classes de dibuix de Lola Anglada quan era molt jove. En el cas de l'*Atles català*, la seva tasca era el darrer pas de la producció: la il·luminació a mà de les miniatures que il·lustraven tot el mapamundi. Per a aquest procés utilitzà tots els colors necessaris: vermell, taronja, marró, violeta, blau, verd i groc. La majoria eren pintats amb pinzells de diferents gruixos segons el cas: la gran llapissada vermella del la Mar Roja és un cas de màxima intensitat; algun perfil de dibuix que s'hagué de fer a ploma, seria l'altre extrem.

c) *Domènec Giró i Duran*. (Badalona, 1925-2009). Fou decorador de professió. Era parent de la família Mestre. La seva tasca dins de la il·luminació de l'*Atles català* fou la gravació de les petites peces escampades pels sis fulls corresponents als anomenats "pans d'or" i "pans de plata", que requerien un nou procés de gravació d'aquests metalls nobles que s'anaven incrustant a mà sobre la superfície del document.

Dins de les tradicions badalonines, Domènec Giró fou el constructor de la figura del dimoni entre els anys 1949 i 1989, que amb motiu de la celebració del patró de la ciutat, Sant Anastasi, es crema cada any a la platja juntament amb petits dimoniets fets pels nens en edat escolar.

La presència i l'aportació de ciutadans de Badalona ha estat definitiva en tot aquest procés: Josep M. Mestre Albareda, Jaume Passarell, Domènec Giró.

El tercet Mestre Albareda-Torroella-Giró havia col·laborat en altres documents facsimilats fets també sobre pergami, un dels quals (*Commentaire au Credo* de Jean de Joinville) Mestre Albareda diposità a la biblioteca del monestir de Montserrat (número de registre 1.400).

d) *Ricard Vives i Sabaté* (Reus, 1907-Vilanova i la Geltrú, 1995). Impressor artesà, gravador i molt bon dibuixant especialitzat en tècniques xilogràfiques antigues, utilitzava generalment tècniques manuals en els seus treballs, motiu pel qual se li va encomanar la impressió de l'*Atles català*. Al verso del full de presentació amb el text de Joan Vernet i David Romano hi consta: "Impreso a mano por Ricardo Vives Sabaté en su obrador de Villanueva y la Geltrú".

Altres obres de Ricard Vives com a dibuixant són un mapa dels antics camins ramaders del centre de Catalunya i una vista de Vilanova del segle XVI, feta l'any 1942, i de la qual es conserva una còpia procedent del fons Josep Iglèsies dipositat a la Cartoteca de l'ICGC.

2.7.2. Tècnica d'estampació

S'utilitzà la tècnica de la fotozincografia, que consisteix a reportar la imatge a la planxa de zinc mitjançant tècniques fotomecàniques. Les planxes de zinc es granejaven de manera similar a la pedra. Així, aquest material fou un suport alternatiu a les pedres litogràfiques, a causa de l'elevat cost que suposava aconseguir-les i preparar-les per estampar-hi els gravats.

2.7.3. Presentació

El facsímil es presenta dins d'un estoig especial amb la tapa superior articulada per la meitat de la seva superfície a fi de facilitar la consulta de les làmines, ateses les mides de cada peça: 50 x 57 cm. En primer lloc, hi ha un full explicatiu signat per dos joves professors de la Universitat de Barcelona, Joan Vernet i David Romano. Es tracta d'un full de paper d'alt gramatge, amb un text introductori dedicat a l'*Atlas català*, amb una breu introducció als seus orígens cartogràfics. El consideren "tradicionalmente atribuido a Abraham o a Jafuda Cresques". Les inicials i les lletres majúscules d'aquest text estan decorades en color i algunes amb or. A la part de darrere, en blanc, hi consten les dades relatives al peu d'impremta. A continuació, les sis làmines en pergami separades per un paper de fil.

2.7.4. Tiratge

D'acord amb la informació obtinguda directament de la família Mestre Torruella, els autors treballaren en l'edició els darrers anys 50 i el 1980. I calculant el temps que devien necessitar per a l'edició i la il·luminació manual es pot comptar que la mitjana de temps per a cada exemplar podia estar al voltant d'un any escàs. Per tant, el resultat del nombre de còpies editades podria ésser d'una vintena llarga.

2.7.5. Difusió

La persona responsable de la difusió dels exemplars d'aquesta reproducció fou també Josep M. Mestre Albareda. També hi col·laboraren les principals llibreries de Barcelona, entre les quals la Porter i la Bosch, a càrrec de prestigiosos llibreters. Els destinataris principals foren els centres culturals (biblioteques, museus, fundacions, etc.) de Barcelona, Palma de Mallorca, Madrid, etc. A la Gran Bretanya, la representació la tenia Albrecht Rosenthal, bon coneixedor de la cultura catalana i que regentava un llibreria a Oxford i una altra a Munich, on havia nascut i d'on era originària la seva família, de religió jueva. La difusió també funcionà per la via de connectar amb els col·leccionistes particulars. En ambdós casos, es podien sol·licitar encàrrecs previs, bé del joc sencer, bé per taules soltes.

Amb els anys, alguns dels exemplars en mans de col·leccionistes particulars han anat canviant de mà. A l'abast de la consulta pública, només és possible trobar-los en les biblioteques nacionals i en algunes d'especialitzades.

2.7.6. Les fonts d'informació

Les fonts d'informació bàsiques, han estat la família Ripoll i els germans Mestre Torruella, als quals agraïm la seva ajuda i la seva disponibilitat.

Pel que fa a l'arxiu de la família Ripoll, propietaris d'una llibreria antiquària a Palma de Mallorca, fundada per Tomàs Ripoll i actualment regentada pel seu nebot Manuel Ripoll, s'ha pogut consultar la correspondència creuada entre Tomàs Ripoll i l'editor Josep M. Mestre Albareda, datada principalment en els anys 60, moment de la distribució dels exemplars que d'un en un anaven sortint del taller familiar. En una de les cartes l'editor comentava a Tomàs Ripoll la idea de preparar una ampliació de l'*Atles*, feta sobre cartolina, per oferir-la a algun bon hotel com a decoració.

Pel que fa als germans Mestre Torruella, fills del matrimoni artífex del facsímil, s'ha de dir que recorden perfectament tot el procés i les incidències personals que significà per a la família haver viscut aquesta experiència, especialment referida a la figura de la mare, que de mica en mica anava il·luminant aquelles làmines de pergami. Són ells qui ens han facilitat, entre altres, la informació sobre el temps que a grans trets podia haver-se necessitat per acabar un joc sencer i també els qui ens han dit quin fou el període de temps que hi dedicaren els seus pares.

2.7.7. Singularitat del facsímil

No tenim cap més notícia d'una altra edició facsimilada d'aquestes característiques fins que l'equip encapçalat per Josep M. Mestre Albareda aconseguí que l'any 1959 es poguessin registrar a l'oficina del Dipòsit Legal de Barcelona les còpies necessàries per a la comercialització d'aquesta edició de bibliòfil, feta exclusivament a Catalunya.

En aquest cas es tracta, doncs, d'una edició de tirada curta, feta sobre pergami i, tal com s'ha comentat, amb una alta dosi de feina manual per part de totes les persones que van intervenir en la seva execució. El resultat és una peça pionera, de característiques úniques fins aquell moment dins de la història i la difusió de l'*Atles català*. La Societat Catalana de Geografia en té un exemplar exposat a la sala Puig i Cadafalch de l'IEC.

Aquesta incorporació de l'*Atles català* al món de la bibliofília contribuí, sens dubte, al seu impacte documental. Al cap de pocs anys, el 1975, ja es commemorà el 600 aniversari del seu acabament amb un desplegament editorial notable.

2.8. La commemoració del 600 aniversari de l'*Atles català* i la participació posterior dels autors catalans: període 1960/65-2010

Aquest aniversari marcà un punt d'inflexió en els estudis sobre l'obra de Cresques Abraham. A partir d'aquesta data trobem que se'n feren edicions més

assequibles en paper: 1) la de l'editorial Diàfora de Barcelona l'any 1975; 2) la d'Urs Graf Verlag de Zurich-Dietikon, els anys 1977 i 1978 i continuada per l'editorial Ebrisa de Barcelona el 1983; i 3) les dels anys 2005 i 2008 a càrrec d'Enciclopèdia Catalana i de l'Institut Cartogràfic de Catalunya.

El projecte de Diàfora s'inicià l'any 1965, deu anys abans del sis-centè aniversari. En aquell moment ja s'emparaularen els tècnics responsables de la publicació i el mateix any 1975 es pogué acomplir l'objectiu. Es tracta d'una edició bilingüe, en català i en castellà, de 1.500 exemplars. Consta del facsímil a escala 1:1 de les sis taules de l'*Atlas català*, amb una presentació a càrrec de Joan Ainaud de Lasarte i una introducció a càrrec del francès Edmond Pognon. Els estudis sobre diversos aspectes de l'obra van signats per Gabriel Llompart, Francesc de Borja Moll, José M. Martínez-Hidalgo, Jaume Riera i Sala, Julio Samsó i Juan Casanovas, i Josep Sureda Blanes.

La participació suïssa aportà dues edicions. La de l'any 1977 en llengua alemanya i la del 1978 en versió anglesa, ambdues amb la corresponent traducció catalana. El responsable de l'edició fou Georges Grosjean, que signà un llarg i ben documentat estudi acompanyatori.³⁵ L'editorial Ebrisa de Barcelona n'obtingué els drets de reproducció i adaptació i l'any 1983 en tragué una edició bilingüe en castellà i català.

Finalment, els anys 2005 i 2008 –aquesta darrera considerada de bibliòfil– sortiren sengles edicions afavorides per l'aplicació de les noves tecnologies i basades en la transcripció de l'editorial Diàfora. Les sis làmines d'aquesta edició van acompanyades d'un volum titulat *El món i els dies* que conté sis estudis – quatre de signats per Ramon Pujades, un per Julio Samsó i Juan Casanovas i l'altre per Gabriel Llompart.

Tot i que aquestes edicions es venien a un preu relativament alt, foren molt acceptades pel públic per les bones condicions ofertes per a la seva adquisició. Així fou que moltes llars del país i de l'estranger, aquestes gràcies a les versions anglesa i alemanya dels anys 1977 i 1978, pogueren gaudir d'uns facsímils molt ben editats pel que fa al mapamundi i molt ben documentats gràcies als textos acompanyatoris obra dels més bons especialistes del moment.

Completa aquesta informació una selecció dels autors catalans que més aportaren al coneixement de l'*Atlas català* en aquest darrer període:

a) Gabriel Llompart i Moragues (Palma de Mallorca, 1927). Llicenciat en Història a la Universitat de Barcelona i en Teologia. El 1947 ingressà a l'orde teatí. Ostenta els següents càrrecs: membre de l'Acadèmia de Bones Lletres de Barcelona (1976), membre de la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Sebastià de Mallorca (1989), acadèmic de l'Acadèmia Mallorquina d'Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics (2000), membre de la Societat Arqueològica

35. Georges Grosjean (Biel, 1921-Kirchlindach, 2002) fou geògraf, historiador i historiador de la cartografia. Professor de la Universitat de Berna des del 1958 fins a l'any de la seva jubilació. Fou l'editor de 13 edicions facsímilades de cartes antigues.

Lul·liana, membre de la Real Academia de la Historia (2001). I ha rebut els següents premis: Ramon Llull (1997) i Jaume II (2006), atorgat pel Consell de Mallorca.

Respecte a l'*Atles català* considera que és una de les obres més valuoses produïdes a l'illa de Mallorca a l'edat mitjana perquè va permetre obrir Europa a les rutes marítimes de la resta de continents. Considera que l'expedició del 1291 dels germans genovesos Guido i Vadino Vivaldi a les costes africanes fou la pionera a arribar a aquelles terres. I que la següent podria haver estat la que comandà el navegant mallorquí Jaume Ferrer l'any 1346, citada al mapamundi de Cresques Abraham. Defensa la desvinculació de la persona de Jafuda Cresques amb el personatge que fou conegut com "Mestre Jacome de Mallorca" per un desajustament de dates que Llompart justifica documentalment.

Les seves especialitzacions rauen en la iconografia religiosa, l'heràldica i els personatges històrics, temes que situa a l'Àsia i a l'Àfrica. El seu discurs d'entrada a la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Sebastià de Mallorca, que havia tingut lloc el maig de 1989 i que fou contestat per Gabriel Alomar Esteve, n'és un exemple (Llompart, 1989). Hi exposa que el món és fet a semblança de Déu i que l'*Atles* deriva d'una certa visió cristiana juntament amb una influència jueva. Podem citar com a exemple d'aquest pensament que, Sinai, i no Jerusalem, està dibuixat al centre del mapa.

A les edicions de l'*Atles* del 2005 i del 2008 cita el pas dels israelites per la mar Roja quan fugien d'Egipte i la concepció de la fi del món centrada en l'arribada de l'anticrist representada en la miniatura ja descrita l'epígraf dedicat a la taula número 6 de l'*Atles* i que Llompart qualifica com la més completa i potser la més bella de tot el conjunt (Llompart, 2005 i 2008). Referint-se a Jafuda Cresques, dóna una data concreta per al moment de la seva mort, l'any 1407, amb la qual cosa afina el que s'havia considerat correcte els darrers anys: "abans de 1410" (Llompart, 2005 i 2008, p. 59).

Fou coautor el 1984, juntament amb Jaume Riera, d'un treball d'investigació que donava dades recents i noves sobre Cresques Abraham, el seu fill Jafuda i la seva particular responsabilitat en la confecció de l'*Atles*. El comentari propi ha estat inclòs a l'epígraf següent dedicat a Jaume Riera.

b) Jaume Riera i Sala (Sant Feliu de Llobregat, 1941). Llicenciat en Filosofia i Lletres, especialitat d'història medieval, per la Universitat de Barcelona el 1969, arxiver de l'Arxiu de la Corona d'Aragó des del 1979. En tant que especialista en l'estudi dels jueus catalans de l'època medieval, ha guanyat el Premi Pròsper de Bofarull de l'any 2011 atorgat per l'Institut d'Estudis Catalans amb l'obra *Los judíos de Girona y su organización (siglos XII-XIV)*.

El seu article (Riera, 1975) se centra en la persona de Cresques Abraham, en un moment que ja es donava per bona la seva paternitat en la confecció de l'*Atles*. Jaume Riera va poder aprofundir-hi i donar una sèrie d'arguments que acabaren de perfilar el paper i la participació que hi tingué el jueu mallorquí.

Basa els seus arguments en la consulta de 21 documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, molts d'inèdits fins aquell moment.

Aquesta important aportació documental li permeté, per una banda, reconstruir gran part de la biografia de Cresques Abraham i elaborar els primers nivells del seu arbre genealògic fins al casament amb Setaddar i els seus quatre fills; i, per una altra banda, demostrar que era un gran dibuixant i pintor de mapamundis i exercia de bruixoler, ofici dels qui pintaven, però no construïen, les brúixoles. Riera, però, veu difícil que se li pugui aplicar el mot "cartògraf", ja que els seus mapamundis no feren avançar les ciències nàutiques i menys les cartogràfiques, en el sentit més literal del terme. La seva competència li valgué el favor de la Corona i els títols amb què va ésser afavorit, entre d'altres el simbòlic de "familiar", equivalent a assessor o consultor.

Respecte al punt de la presència de Jafuda Cresques a Portugal, argumenta que disposa de documents que demostren que morí abans de 1410, per tant, per incompatibilitat de dates, era impossible comptar amb la seva presència a l'Escola portuguesa de Sagres, atès que fou fundada cap al 1415.

L'any 1984 publica un treball en equip amb Gabriel Llompart dedicat a Jafuda Cresques i a Samuel Corcós (Llompart i Riera, 1984). Els autors aporten dos documents que qualifiquen d'"enormement il·lustratiu": donen noves dades que permeten superar les investigacions anteriors relatives a l'arbre genealògic familiar, el qual amb ells arriba fins al nivell dels avis i inclou familiars colaterals. També es matisa l'arrelament de la família a Mallorca i la seva procedència d'una àrea de cultura romànica amb enllaços familiars jueus i musulmans.

Confirmen la teoria ja exposada l'any 1975 que els Cresques, pare i fill, s'havien de considerar més com a artistes pintors i il·luminadors que com a cartògrafs, si bé amb un matís: Abraham fou honorat amb el títol de *Magister mappamundorum et bruxolarum*, Jafuda fou nomenat *Magister cartorum navigandi*. Per a Llompart i Riera, l'escola "cartogràfica" mallorquina com a tal no va existir. Sí uns excel·lents pintors de mapamundis i de cartes de navegar.

La part final és dedicada a Samuel Corcós, format al taller familiar, on aprengué a fer brúixoles i a il·luminar cartes de navegar. L'any 1390 cancel·là el seu contracte amb la nissaga Cresques i l'any següent, a causa del *progrom* de 1391, es veié obligat a batejar-se i prengué el nom cristià de Macià de Viladesters, amb el qual fou conegut a partir d'aquell moment. Fou l'autor d'una de les cartes nàutiques mallorquines més conegudes, datada el 1413 i inspirada, en part, en el mapamundi cresquià de 1375.

c) Vicenç M. Rosselló i Verger (Ciutat de Mallorca, 1931). Geògraf. Estudià Ciències Naturals a la Universitat de Barcelona. Durant els cursos acadèmics 1967-1969 exercí de catedràtic a la Universitat de Múrcia i a partir d'aquest any es traslladà a la de València, on va ocupar la càtedra de geografia física i on va treballar fins que es va jubilar. Dins del món universitari va tenir

càrrecs de responsabilitat i va rebre diversos premis: degà de Facultat, vicerector, director de l'Institut de Geografia de la Institució Valenciana d'Estudis i Investigació, Premi Cerdà i Reig de la Diputació Provincial de València el 1966, Premi Jaume I atorgat per l'Institut d'Estudis Catalans el 1968, i el premi Ramon Llull atorgat pel Govern de les Illes Balears el 2003.

És autor de nombrosos treballs sobre la seva especialitat de geografia física i també sobre la geografia de les Balears i del País Valencià. Altres línies de la seva activitat científica han estat la cartografia històrica, a la qual es dedicà de manera intensiva a partir dels anys noranta del segle passat i que es basà especialment en l'estudi de la toponímia aplicada a les cartes portolanes medievals, al seu hipotètic origen, a la dicotomia itàlico-mallorquina, i al rol dels nacionalismes. En els nostres dies, fruit de la seva recerca, han estat publicats sis llibres i més de trenta articles.

Cal destacar-ne, en primer lloc, la seva important participació en la 17a Conferència Cartogràfica Internacional i de la 10a Assemblea General de l'Associació Cartogràfica Internacional celebrada a Barcelona entre els dies 3 i 9 de setembre de 1995. Amb motiu d'aquest esdeveniment es preparà una exposició que tingué lloc al saló gòtic del Tinell, dedicada a les cartes portolanes conservades a les col·leccions espanyoles entre els segles XV-XVII sota l'assessorament científic de Rosselló i Verger (1995a).

Pocs anys després, el 1999, participà com a professor invitat en el 10è curs del "Cicle de conferències sobre Història de la Cartografia", dedicat a *La cartografia catalana*, que tingué lloc entre els dies 22 i 26 de febrer de 1999 organitzat per l'Institut Cartogràfic de Catalunya i el Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona. La seva participació se centrà en les cartes portolanes mallorquines (Rosselló, 1999).

Ja en el segle XXI, ha publicat el llibre dedicat a la cartografia històrica dels Països Catalans, un compendi de la història, les teories i les investigacions recents relatives a l'àrea catalana des de l'antiguitat fins a la darrereria del segle XX (Rosselló, 2008, P. 51-64), i ha col·laborat amb la Societat Catalana de Geografia dins de la revista *Treballs de la Societat Catalana de Geografia* i als Quaderns de Geografia de la Universitat de València.

d) Ramon Pujades i Bataller (València, 1972). Es llicencià en Geografia i Història l'any 1995 a la Universitat de València, i el 2005 es doctorà a la mateixa universitat. És membre del Cuerpo facultativo de archiveros, bibliotecarios y arqueólogos (2001). Ha treballat a l'Arxiu la Corona d'Aragó com a responsable de la Secció de Reial Patrimoni. Actualment és responsable de Recerca del MUHBA Autor de nombroses publicacions, llibres i articles de revista, cal destacar-ne la seva tesi doctoral, dedicada a un estudi de les cartes portolanes de la zona mediterrània gràcies a haver pogut accedir a la pràctica totalitat dels documents coneguts procedents dels arxius, biblioteques i museus de tot Europa i d'Estats Units. Aquesta tesi es va publicar en un volum

magníficament editat (Pujades, 2007). Més endavant, participà en les dues edicions facsímils de l'*Atlas català* dels anys 2005 i 2008 juntament amb el llibre acompanyatori *El món i els dies* (Pujades, 2005-2008).

Seguint la petja marcada per Jaume Riera l'any 1975 i la de Gabriel Llompart i Jaume Riera el 1984, Pujades dedica un dels seus articles al tema de l'autoria, ara amb més detalls, alhora que subscriu altres teories ja exposades: comparteix la idea que el contingut de certs textos dels inventaris medievals poden no estar referits al mapamundi cresquià, i no dubta que l'*Atlas* fou confeccionat a l'obrador dels Cresques. Exposa que s'han conservat una trentena llarga d'obres de cartografia nàutica, quatre de les quals procedeixen de tallers mallorquins, totes anònimes i elaborades la segona meitat del segle XIV. Aquestes cartes són a les biblioteques nacionals de Venècia, Nàpols i Florència i una altra, que no és l'*Atlas català*, a la de França. Els arguments de Pujades estan basats majoritàriament en un minuciós estudi toponímic. La seva conclusió és que les quatre cartes esmentades "... formen part d'un grup d'obres anònimes confeccionades per mans educades cartogràficament i artísticament dins d'un mateix obrador. Un taller que era, amb tota probabilitat, l'establert pel jueu mallorquí Cresques Abraham ..." (Pujades, 2005-2008, p. 43).

La sentència de Llompart i Riera de l'any 1984 –per tant d'uns 20 anys abans– segons la qual l'anomenada "escola cartogràfica mallorquina" com a tal no existí, és refermada per Pujades: "... ni Cresques Abraham ni cap dels seus deixebles no foren grans científics, sinó simplement artesans pintors de cartes de navegar...", tal com ho foren la majoria dels anomenats cartògrafs itàlics. Aquesta tesi és compatible amb les paraules que Pujades dedica a l'*Atlas català* en qualificar-lo com un exemplar únic per la seva riquesa ornamental i perfecció tècnica.

3. A tall de conclusions

Aquestes conclusions han de permetre establir quina relació hi ha entre l'*Atlas català* i les notícies bibliogràfiques pròpies que s'han publicat al llarg dels anys. Són de diferents tipus: llibres, articles de revista, fragments de textos seleccionats, documents d'arxiu, o edicions facsimilades de les sis taules del mapamundi publicades en diferents materials i formats i d'acord amb la premissa, ja especificada en el seu moment, segons la qual el fet d'haver tingut accés directe a tots els documents, per la via real o per la virtual, ha permès la consulta individualitzada de totes les referències citades a la bibliografia.

Tractant-se d'una obra sis vegades centenària, les notícies que hi fan referència han estat nombroses, però discontinües en el temps, ja que durant llargs períodes ha estat oblidada i ignorada. Aquest silenci només era trencat per uns breus comentaris que molt de tant en tant podien aparèixer en algun context aïllat.

Cal tenir present que les notícies més antigues que en tenim, és a dir els documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó, són coetànies als seus orígens i

abracen el període comprès entre 1373 i 1387, des que la casa reial catalana encarregà un mapamundi al taller de la família Cresques de Palma de Mallorca, fins que, un cop acabat, fou dipositat, el 1380 o el 1381, a la Bibliothèque Royale de París, on devia ésser inventariat juntament amb altres documents. Entre el 1381 i el 1387, continuen els tractes entre la casa reial i els Cresques.

Ben aviat, però, s'entra en una etapa de silenci que no es comença a esvair fins a l'inici del segle XIX, moment en què ja comença un període de coneixement i d'interès per l'*Atlas*. A partir d'aquest redescobriment, i fent ús de l'avantatge que suposa poder emetre un judici formulat des de la distància, es pot concloure que la situació documental actual pot basar-se en les tres publicacions concretes següents:

1) *Notice d'un atlas en langue catalane. Manuscrit de l'an 1375...*, la primera monografia sobre el tema, obra molt ben estructurada dels estudiosos Buchon i Tastu, publicada el 1839. Cal remarcar que és la primera vegada que el mapamundi és citat amb el mot "atles" i que s'especifica que està escrit en català.

2) *Documents per l'història de la cultura catalana mig-eval...* diplomatarí a càrrec de l'historiador català Antoni Rubió i Lluch publicat l'any 1908 amb la transcripció dels esmentats documents de l'Arxiu de la Corona d'Aragó.

3) Les edicions facsimilades de les sis taules, que permeteren a partir del 1975 que els investigadors poguessin disposar àmpliament de la imatge del mapamundi a escala 1:1 juntament amb treballs d'investigació a càrrec dels més prestigiosos especialistes.

Aquesta seqüència té una certa relació cronològica interna, ja que hi ha un període d'uns 60 anys entre la publicació de l'obra de Buchon i Tastu i la de Rubió i Lluch, que és el mateix que hi ha entre aquesta i les edicions commemoratives del 600 aniversari.

Els resultats més concrets relatius a aquest tercer punt han estat la confirmació de la datació segons la teoria formulada l'any 1839 per Josep Tastu que proposà l'any 1375. I la de l'autoria, que després de passar per diferents opcions, avui en dia es troba en l'estadi que presentà Jaume Riera i Sala l'any del sisè centenari i que han estat reforçades i ampliades per Ramon Pujades l'any 2005 i 2008. Es puntualitza sobre el paper real de Cresques Abraham en l'elaboració de l'*Atlas català* basat especialment en la seva responsabilitat en tant que la d'un gran artista il·luminador.

D'un punt de vista més general, aquesta triple aportació s'ha de considerar com el motor que ha permès que avui en dia la bibliografia generada sigui tan abundant, i tractada des d'òptiques diferents, tant si es refereix al mapamundi en general com si se centra en detalls concrets com podrien ésser les notícies sobre els textos cosmogràfics de les taules 1 i 2, sobre el navegant Jaume Ferrer, o sobre qualsevol altre tema que faci al·lusió a la influència cristiana, jueva o musulmana. Els autors són geògrafs, cartògrafs, historiadors de la cartografia, científics dedicats a l'astronomia, etc.

En definitiva: l'impacte documental, especialment a partir dels alboros del segle XIX, que ha tingut l'*Atlas* ha estat decisiu per arribar al grau de difusió i coneixement actuals. No és en va que la història, i de manera espontània, li hagi atorgat un nom propi: *Atlas català de 1375*. Nom, que, prèvia "traducció", ha estat adaptat a molts idiomes europeus: francès, castellà, anglès, alemany i italià. I com a conseqüència, tots aquests països també han coincidit a catalogar-lo com un gran monument de la ciència i de la cartografia medievals. La varietat de llengües utilitzades en les cites bibliogràfiques n'es un exemple i un argument demostratiu.

Finalment, cal ressaltar la fortuna que ha representat per a la cultura europea la conservació del manuscrit original a la Bibliothèque Nationale de France, on és considerat un dels seus tresors més preuats.

Bibliografia

- AINAUD DE LASARTE, Joan (1975). "Visión de conjunto", dins: [CRESQUES ABRAHAM]. *L'Atlas Català de Cresques Abraham*. Barcelona: Diàfora, p. 57-59.
- AJUNTAMENT DE PALMA DE MALLORCA. SERVEI D'ARXIVS I BIBLIOTEQUES. BIBLIOTECA GABRIEL LLABRÉS (1991-1993). Vol. 1: *Els fons arxivístics particulars de la Biblioteca Gabriel Llabrés de Palma*, 1991, 84 p.; vol. 2: *L'arxiu d'imatges de la Biblioteca Gabriel Llabrés de Palma: La col·lecció Pere Mascaró* 1991, 107 p.; vol. 3: Ignacio Peiró Martín: *El mundo erudito de Gabriel Llabrés y Quintana*, 1992, 98; vol. 4: *L'arxiu de Gabriel Llabrés i Quintana* 1993, 143 p. [Jafuda Cresques: vol. 4, núm. 660, p. 82; núm. 667, p. 82; núm. 837, p. 95.]
- AVEZAC, Armand d' (1832). "Du voyage par mer au rio d'Ouro en 1346", *Bulletin de la Société de Géographie*, p. 226-227.
- (1836). "Observations relatives a des cartes catalanes des quatorzième et quinzième siècles", *Bulletin de la Société de Géographie*, p. 239-245.
- (1840). "Cartes catalanes. To the editor of the *Literary Gazette*", *The Literary Gazette and Journal of the Belles Lettres, Arts, Sciences*, p. 311-312.
- AVRIL, François et al. (1982). *Manuscrits enluminés de la Péninsule Ibérique*. París: Bibliothèque Nationale, Département des Manuscrits, XXIII, 229 p., 109 p. de lám. [p. 96-98, lám. LX-LXI].
- BAGROW, Leo (1951). *Die Geschichte der Kartographie*. Berlin: Sefari Verlag, 383 p. Primera edició anglesa de 1964: *History of cartography*. Traducció de D.L. Pasley. Revised and enlarged by R.A. Skelton. Londres: C.A. Watss & Co., 312 p.
- BÍBLIA. *Llibre de Job*, (26.7); i *Èxode*, (14.16 i 14.26). *La Bíblia. La Sagrada Escripura en llengua catalana*. [Barcelona]: Institució Bíblica Evangèlica de Catalunya, 2000, p. 658 i p. 87.
- BONET FERRER, Miguel (1895). "Jaime Ferrer (¿Ferrer nuestro navegante?)", *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, p. 55-56.
- (1897-1898). "Cartas sobre Jafuda Cresques cartógrafo mallorquín (siglo XIV)", *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, p. 124-126, 148-150, 168-169 i 176-177.
- BONNET REVERON, Buenaventura (1946). *Las expediciones a Las Canarias en el siglo XIV*. Madrid: Consejo Superior de Investigaciones Científicas, Instituto Gonzalo Fernández de Oviedo. 126 p. Separata de: *Revista de Indias*; 1944, núm. 18, oct-dic., p. 577-610; 1945, núm. 19, enero-marzo, p. 7-31, núm. 20, abril-junio, p. 189-220 i núm. 21, julio-agosto, p. 389-418. [Expedició de Jaume Ferrer, p. 57-60].
- BOSCH, Alfred (1998). *L'Atlas furtiu*. Barcelona: Columna, 321 p. [Premi Sant Jordi de Novel·la, 1997].

- BOVER, Joaquín M. (1868). “Ferrer (Jaime)”, *Biblioteca de Escritores Baleares*, tomo II, p. 283-284.
- BRUNET Y BELLET, Joseph (1887). “Sobre un atlas en llengua catalana existent en la Biblioteca Nacional de París”, *Butlletí de la Associació d'excursions catalana*, vol. IX, p. 137-145.
- BUCHON, J. A. (1838). *Notice sur un atlas en langue catalane, de l'an 1374 conservé parmi les manuscrits de la Bibliothèque du Roi*. París, 144 p. “Extrait des Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque du Roi, Tome XIII, deuxième partie”. Inclou un facsímil de l'Atlas en blanc i negre, possiblement el primer que es va publicar.
- BUCHON, J.A.; J. TASTU (1839). *Notice d'un atlas en langue catalane, Manuscrit de l'an 1375. Conservé parmi les manuscrits de la Bibliothèque Royale sous le numéro 6816 fonds ancien, in folio maximo*. París: Imprimerie Royale, 152 p.
- (1841). *Notice d'un atlas en langue Catalane. (Ms. 6816, année 1375) Manuscrit conservé parmi les manuscrits de la Bibliothèque Royale sous le numéro 6816 fonds ancien, in folio maximo*. París: Imprimerie Royale, 152 p. “Notices et Extraits des Manuscrits de la Bibliothèque du Roi et autres bibliothèques... faisant suite aux Notices et Extraits lus au Comité établi dans l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres. Tome Quatorzième. XIII, deuxième partie”. Inclou un facsímil dels sis fulls de l'Atlas plegats dins del text, en blanc i negre.
- CAMPBELL, Tony (1987). “Portulan charts from the late thirteenth century to 1500”, dins: J. B. HARLEY; David WOODWARD [ed.]. *The History of Cartography*, vol 1. The University of Chicago Press: Chicago; Londres, p. 371-463.
- CARACI, Giuseppe (1929). “A proposito di alcune carta nautiche della Biblioteca Nazionale de Parigi”, *Estudis Universitaris Catalans*, p. 259-278.
- CARRERAS CANDI, Francesch (1908ca). *Geografia General de Catalunya. Catalunya*. Barcelona: Ed. Albert Martín, vol. 1, 1.122 p. [p. 108].
- (1919). “Cartografia catalana. Primer segle del nostre avenç cartografich”, *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, p. 51-74.
- CORDERAS DESCÁRREGA, José (1974). *Cartografía histórica del cincuentenario: Atlas catalán, 1375: Carta de Juan de la Cosa, 1500*. Madrid: Presidencia del Gobierno; Consejo Superior Geográfico. Text castellà, francès i anglès. 54 p., 7 làm. color [p. 7-13, 25-31, 41-47].
- CORDIER, H. (1895). “L'Extreme Orient dans l'Atlas Catalan de Charles V, Roi de France”, *Bulletin de Géographie Historique et Descriptive*, p. 19-64. Reproduït a *Acta Geographica*, núm. 5, 1969, p. 27-76.
- [CRESQUES, Abraham] (1975a). *L'Atlas Català de Cresques Abraham. Primera edició completa en els sis-cents aniversari de la seva realització*. Amb un poema de Salvador Espriu: *El passat i el pou, trenc de l'alba*, i un aiguafort d'Antoni Tàpies. Barcelona: Diàfora, XV + 140 p. de textos + 6 f. plegats en color corresponents al facsímil de l'Atlas. Edició de 1.500 exemplars.
- (1975b). *El Atlas Catalán de Cresques Abraham. Primera edición completa en els seis-cientos aniversario de su realización con su traducción al castellano*. Amb un poema de Salvador Espriu: *El passat i el pou, trenc de l'alba* i un aiguafort d'Antoni Tàpies. Traduït al castellà per Joan Badosa. Barcelona: Diàfora, XV + 140 p. de textos + 6 f. plegats en color corresponents al facsímil de l'Atlas.
- (1977a). *Der katalanische Weltatlas vom Jahre 1375*. Mit Einführung ...von Hans- Christian Freiesleben, Stuttgart: Brockhaus.
- (1977b). *Der katalanische Weltatlas vom Jahre 1375* herausgegeben und kommentiert von Georges Grosjean. Zurich- Dietikon: Urs Graf. Verlag, 93 p. de textos + 6 fulls color corresponents al facsímil de l'Atlas. Edició de 830 exemplars numerats a mà. Text en alemany i transcripció catalana del contingut dels mapes.
- (1978). *The Catalan atlas of the year 1375* edited and with commentary by Georges Grosjean. Translated by B.M. Charleston. Zurich-Dietikon: Urs Graf. Verlag, 93 p. de textos + 6 fulls color corresponents al facsímil de l'Atlas. Edició de 830 exemplars numerats a mà. Text en anglès i transcripció catalana del contingut dels mapes.

- [CRESQUES, Abraham] (1983). *Mapamundi del año 1375 de Cresques Abraham y Jafuda Cresques*. A càrrec de Georges Grosjean. Text en castellà i transcripció catalana. Barcelona: Ebrisa, XXXVII + 90 p. de textos + 1 carpeta amb el facsímil de l'Atles en sis làmines plegades [Copyright 1977: Zurich-Diekton Urs Graf Verlag GmbH].
- (2002). *Mapamundi de Abraham Cresques*. Valladolid: Universidad.
- (2005). *L'Atles català: 1375*, Barcelona: Enciclopèdia Catalana. Edició facsímil en color de l'Atles en sis fulls i un llibre acompanyatori titulat *El món i els dies*, que consta de sis articles signats per autors especialistes i amb la transcripció dels topònims i de les llegendes que consten en el mapa, 175 p. Basat en la transcripció d'Editorial Diàfora de 1975. Presentació de Jaume Miranda i Canals. Dins d'una caixa especial: el llibre *El món i els dies* i el facsímil de l'Atles. El 2008 edició de bibliòfil. Barcelona: Enciclopèdia Catalana i Edicions 62. Dins d'un estoig: un astrolabi, el llibre *El món i els dies*, i el facsímil de l'Atles.
- CRONE, Gerald Roe (1953). *Maps and their mapmakers: an introduction to the history of cartography*. Londres i Nova York: Hutchinsons University Library, 181 p. Es publiquen edicions fins als anys 80.
- DELISLE, Leopold Victor (1868-1881). *Le cabinet des manuscrits de la Bibliothèque Imperiale: étude sur la formation de ce dépôt, comprenant les éléments d'une histoire de la calligraphie, de la miniature, du commerce des livres à Paris avant l'invention de l'imprimerie*. París: Imprimerie Nationale, 3 vol. + 1 atlas.
- (1883). *Choix des documents géographiques conservés à la Bibliothèque Nationale*. París: Maisonneuve. [Reproducció heliogràfica de l'Atles català: Atlas, IV + 20 làmines].
- (1907). *Recherches sur la librairie de Charles V, roi de France. Paris. H. Champion Librairie-éditeur, 2 vol. Part I: Recherches sur la formation de la librairie et description des manuscrits. Appendice*. [Atles català: número LXXIV, *Fonds Espagnols* 119, p. 276-277]. Part II: *Inventaire general des livres ayant partenu aux rois Charles et Charles VI et à Jean Duc de Berry. Notes et tables*. Edició facsímil: 1967. Amsterdam, càrrec de G.T.H. Van Heusden.
- DESTOMBES, Marcel; Jaume MARCET; Josep FRANCH (1952). *Rapport de la Commission pour la Bibliographie des Cartes Anciennes de l'Union Géographique Internationale*. París, p. 38-63.
- EXPOSICIÓ (1968). *La Librairie de Charles V. L'enluminure parissienne à l'époque de Charles V*, octubre/novembre 1968. Catalogadors: F. Avril, Jean Lafaurie, Thomas Marcel. Prefaci d'Étienne Dennery. París: Bibliothèque Nationale, XXI + 130 p. + 40 làm. [Amb motiu del 600 centenari de la creació de la Bibliothèque Royale l'any 1368].
- FAURA i SANS, Marià; Jaume MARCET; Josep FRANCH (1919). *Catàleg de l'Exposició de mapes de Catalunya celebrada del 20 de gener al 15 de febrer de 1919*. Separata del *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, març-juliol 1919. Barcelona: Impremta Subirana, 49 p. + 15 làms.
- FERNÁNDEZ DURO, Cesáreo (1891). “Los cartógrafos mallorquines: Angelino Dulcert-Jafuda Cresques”, *Boletín de la Academia de la Historia*, p. 366-377.
- FULL, Yoro K. (1983). *L'Afrique à la naissance de la cartographie moderne: les cartes majorquines*. París: Karthala, centre de Recherches africaines, 295 p.
- FURIÓ SASTRE, Antonio (1843). *Memoria histórica sobre los adelantos que la cosmografía y la náutica hicieron en Europa desde los tiempos más remotos hasta el siglo XIV en que trazó los primeros fundamentos hidrográficos el piloto mallorquín maestro Jaime Ferrer*. Palma: Imprenta de Pedro Gelabert, 18 p.
- GARCÍA CAMARERO, Ernesto (1959). “La escuela cartográfica de Mallorca”, *Revista General de Marina*, p. 10-32
- GROSJEAN, Georges (1977, 1978 i 1983). Autor dels comentaris i responsable de les edicions en alemany i anglès de: [CRESQUES ABRAHAM]. *Der katalanische Weltatlas vom Jahre 1375* de l'any 1977 i de les dels anys 1978 i 1983.
- HAMY, Ernest T. (1891). “Cresques lo juehu. Note sur un géograph juif catalan”, *Bulletin de Géographie historiques et descriptive*, p. 3-7.

- (1897). “Jaffuda Cresques (Jaime Ribes). Commentaire sur quelques documents récemment publiés par D. Miguel Bonet sur ce géographe catalan”, *Bulletin de Géographie Historique et Descriptive*. Opuscule publicat el 1898, 8 p.
- HOLMES, John (1840a). “On the cartes catalanes in the King’s Library at Paris”, *The Literary Gazette, and Journal of the Belles Lettres, Arts, Sciences*, núm. 1. 214, p. 263-264.
- (1840b). “Cartes catalanes”, *The Athenaeum. Journal of Literature, Science and Fine Arts*, núm. 651, p. 316-317; núm. 658, p. 459.
- KAMÄL, Youssouf al (1926-1952). *Monumenta cartographica Africae et Aegypti*. El Caire, 16 vol. [Reproducció de l’*Atlas català*: vol. IV, 1932, fascicle III, p. 1301-1303]. / Edició facsímil: Frankfurt am Main, 1987, 6 vol.
- KRETSCHMER, Konrad C. (1911). “Handschriftliche Karten der Pariser Bibliothek”, *Zeitschrift der Gesellschaft für Erdkunde*, p. 406-420 i 453-479.
- LA RONCIÈRE, Charles de (1903). “L’atlas catalan de Charles V dérivé-t’il d’un prototype catalan?” *Nogent-de-Rotrou*, 11 p. Extrait de la bibliothèque de l’École de Chartres. *Revue d’erudition*, núm. 64, p. 481-489.
- (1925-1927). *La découverte de l’Afrique au Moyen Age*. vol I: *L’interieur du continent*; vol II: *Le periple du continent: cartographes et explorateurs*. Vol III: *Un explorateur français du Niger: cartographes et explorateurs*. El Caire: Société Royale de Géographie d’Égypte, 3 vol. Ouvrage publié sous les auspices de Sa Majesté Fouad er. Roi d’Égypte.
- (1935?). *Chef-d’oeuvres de la cartographie espagnole conservés à la Bibliothèque National de Paris. Offert par la Cité Universitaire de Paris en souvenir de l’inauguration du Collège d’Espagne, 10 avril 1935*. [Paris], 3 p. + 4 lám. [s’exposà l’*Atlas català* i la carta de Dulcert].
- LABRÉS QUINTANA, Gabriel (1889-1890). “El maestro de los cartógrafos mallorquines (Jafuda Cresques)”, *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, p. 318-319 i 310-311.
- (1891). “Cartógrafos mallorquines. Algo más sobre Jafuda Cresques. Carta del Excmo e Ilmo Sr. Don Cesáreo Fernández Duro, capitán de Navío”. *Palma de Mallorca*, 12 p. Separata del *Boletín de la Sociedad Arqueológica Luliana*, núm. 140, p. 158-161.
- LLOBET Y VALL-LLOSERA, José Antonio (1868). “Descripción de un atlas en catalán de principios del siglo XV encontrado en la Biblioteca Real de París, leído a la Academia de Buenas Letras de Barcelona, e 2 de marzo de 1839”, *Memorias de la Academia de Buenas Letras de Barcelona*, tom II, p. 187-219.
- LLOMPART i MORAGUES, Gabriel (1975). “Aspectos iconográficos”, dins: [CRESQUES ABRAHAM]. *L’Atlas català de Cresques Abraham...* Barcelona: Diàfora, p. 41-55.
- (1989). *Les il·lustracions religioses de l’Atlas mallorquí del jueu Cresques Abraham. Discurs llegit per Gabriel Llompart i Moragues a la Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Sebastià. Contestació de Gabriel Alomar Esteve*. Palma de Mallorca: Reial Acadèmia de Belles Arts de Sant Sebastià, 15 p.
- (1999-2000). “El testamento del cartógrafo Cresques Abraham y otros documentos familiares”, *Estudios baleáricos*, p. 99-115.
- (2000). “L’identitat de Jaume Ferrer el Navegant (1346). Discurs d’ingrés en l’Acadèmia d’Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics de Balears pronunciat el dia 2 de març del 2002”, *Memòries de l’Acadèmia d’Estudis Genealògics, Heràldics i Històrics de Balears*, núm. 10, p. 7-20.
- (2005 i 2008) “El regal d’un rei”, dins: [CRESQUES ABRAHAM]. *L’Atlas català de 1375. El món i els dies Cresques Abraham...* p. 57-69.
- LLOMPART i MORAGUES, Gabriel; Jaume RIERA i SANS (1984). “Jafuda Cresques i Samuel Corcós. Més documents sobre els jueus pintors de cartes de navegar (Mallorca, s. XIV)”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 40, p. 341-350.
- LLOMPART i MORAGUES, Gabriel; Joana M. PALOU (1995). “Apunts iconogràfics des del port de Mallorca”, dins: *Cartografia mallorquina*. Barcelona: Diputació Provincial, p. 71-87.
- MALTE-BRUN, Conrad (1810-1829). *Précis de la Géographie Universelle, ou description de toutes les parties du monde sur un plan nouveau, d’après les grandes divisions naturelles du globe...* Paris: F. Buisson, 8 vol.

- MALTE-BRUN, Conrad (1831-1837). *Précis de la Géographie Universelle, ou description de toutes les parties du monde sur un plan nouveau, d'après les grandes divisions naturelles du globe... Nouvelle édition revue et corrigée mise dans un nouveau ordre et augmentée de totes les nouvelles découvertes par J. J. N. Huot*. Paris: Aimé André. Le Normant, 12 vol. [Vol I: Histoire de la géographie, 1831, p.522-527].
- MALET, Gilles (1380-1400). [*Inventaire ou catalogue des livres de l'ancienne Bibliothèque du Louvre fait l'année 1373 par Gilles Malet*]. L'any 1836 Joseph Van Praest en publicà una edició facsímil amb notes històriques i crítiques, XLIV + 262 p.
- MARTÍNEZ HIDALGO, José M. (1975). "La ciencia náutica en la época de Cresques Abraham y Jafuda Cresques", dins: [CRESQUES ABRAHAM]. *El atlas catalán de Cresques Abraham*. Barcelona: Diàfora, p. 39-40.
- MASSING, Jean Michel (1991). "Observations and belief. The world of the Catalan Atlas", dins: *Circa 1492*. Edited by Jay A. Levenson. Yale University Press, p. 27-33.
- [MASSÓ i TORRENT, Jaume] (1902). "Papers de Josep Tastu, 1787-1849, existents avui en la Bibliothèque Mazarine de Paris", *Revista de bibliografia catalana: Catalunya, Balears, Rossello, Valencia*. Any II, p. 140-155. Dins: A. AUGUST MOLINIER. *Catalogue Général des manuscrits de la Bibliothèque Mazarine*. Paris, 4 vol. + 1 suplement, 1851-1904. [Tastu, suplement, p. 327-337, núm. 4495 i 4501-4528].
- MENÉNDEZ PELAYO, Marcelino (1876). *La ciencia española: polémica, indicaciones y proyectos*. Madrid: Imprenta Central de Víctor Saiz, 470 p. [multi edicions].
- MOLL, Francesc de Borja (1975). "La lengua de Cresques Abraham", dins: [CRESQUES ABRAHAM]. *L'Atlas Català de Cresques Abraham...* Barcelona: Diàfora, p. 37-38.
- MOREL-FATIO, Alfred (1881). *Catalogue des manuscrits espagnols et des manuscrits portugais*. Paris: Bibliothèque Nationale. Département des Manuscrits. Imprimerie Nationale, XXVII + 422 p. i índexs. 2a edició de 1892.
- NORDENSKJÖLD, Nils-Adolf-Erik (1897). *Periplus. An essay of the early history of charts and sailing directions*. [Traducció anglesa de la versió sueca, A. Bather]. Estocolm: [P. A. Norstedt & Söner] 208 p. il·lustr. amb mapes [lãm. XI-XIV].
- ONE OF YOUR READERS [Joseph TASTU?] (1840). "Cartes catalanes. To the editor of *The Literary Gazette*", *The Literary Gazette and Journal of the Belles Lletres*, p. 311. [Resposta a John Holmes].
- PAGÈS, Amédée (1888). *Notice sur la vie et les travaux de Joseph Tastu*. Montpellier: Imprimerie Centrale du Midi (Hamelin Frères), 44 p. Extrait de la Revue des langues romanes, tom XXXII.
- PASCUAL GONZÁLEZ, Bartolomé (1954). *La cartografía mallorquina en la edad media*. Palma de Mallorca: Imp. Politécnica, 41 p.
- PELLETIER, Monique (1995). "Sobre l'Atlas Català. Unes cartes mallorquines del segle XIV i XV", dins: *Cartografia mallorquina*, Barcelona: Diputació Provincial, p. 151-169.
- PINKERTON, John (1802). *Modern Geography...* Londres: T. Cadell, 2 vol.
- (1804). *Géographie moderne rédigée sur un nouveau plan... renfermant la concordance des principaux points de la géographie ancienne et du Moyen Age avec la géographie moderne*. Traducció al francès de Charles Walckenaer. Paris: Dentu, 6 vol. + 1 atlas (vol. 3, p. 398-399; vol. 6, p. 360-361 i 424).
- POGNON, Edmond (1975a). "La cartografía en la antigüedad", dins: [CRESQUES ABRAHAM]. *L'Atlas Català de Cresques Abraham. El món i els dies*, p. 3-6.
- (1975b). "Vissituds i descripció de l'Atlas Català", dins: [CRESQUES ABRAHAM]. *L'Atlas Català de Cresques Abraham...* Barcelona: Diàfora, p. 7-9.
- PUJADES i BATALLER, Ramon (2005/2008). "La fascinació per l'Atlas català"; "Un mapamundi de transició de la segona meitat del segle XIV"; "La cartografia portolana a la Corona d'Aragó: l'escola mallorquina"; "La història de l'Atlas català i l'enigma de l'autor", dins: [CRESQUES ABRAHAM]. *L'Atlas català de 1375. El món i els dies*, p. 10-14, 15-25, 26-31 i 32-43.

- (2007). *Les cartes portolanes: la representació de la mar solcada*. Barcelona: Lunwerg; Institut Cartogràfic de Catalunya; Institut d'Estudis Catalans; Institut Europeu de la Mediterrània, 526 p. [Versió anglesa: *Ports charts, the medieval representation of a plughed sea*, p. 401-526].
- (2009). “Les cartes portolanes: origen, característiques i aportacions de la cultura catalana a la primera cartografia realista”, *Revista de Catalunya*, p. 23-44.
- RELAÑO, Francesc (2001). “Mapamundis medievals: una tradició cartogràfica desaparebuda”, *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 52, p. 393-410.
- REPARAZ, Gonçal de (1927). “Els cartògrafs catalans i llur influència en l'era dels grans descobriments: resum de la conferència...”, *Butlletí del Centre Excursionista de Catalunya*, vol. 37, p. 111-112.
- (1928a). “Els mapes catalans de la Bibliothèque Nationale de Paris”, *Estudis Universitaris Catalans*, p. 218-234 [p. 221-224].
- (1928b). “La cartografia catalana medieval: Els Cresques”, *Revista de Catalunya*, p. 398-412.
- (1928c). “Mallorca, centre de la cartografia medieval”, *La nostra terra*, p. 104-108.
- (1930). “Mestre Jacome de Malhorca, cartografo do Infante. Contribução para o estudo da origem da cartografia portuguesa”, *Biblos, Revista de Facultades de Letras da Universidade de Coimbra*, vol. 6, núm. 3-4 i 5-6, p. 163-186 i 289-317.
- (1940). “Essai sur l'histoire de la géographie de l'Espagne de l'antiquité au XV siècle”, *Annales du Midi*, p. 137-189 i 280-341.
- REY, Pascale (2004). *Le maître des boussoles*. París: J. C. Letties, 379 p. / Traducció castellana (2005): *El maestro cartógrafo*, Barcelona: Zeta Bolsillo, 381 p. / (2006). *Der Kartograph von Palma*: registre sonor.
- REY PASTOR, Julio; Ernesto GARCÍA CAMARERO (1960). *La cartografia mallorquina*. Madrid: Departamento de Historia y Filosofía de la Ciencia, “Instituto Luís Vives”, Consejo Superior de Investigaciones Científicas, XII + 206 p.
- RIERA i SANS, Jaume (1975). “Cresques Abraham, jueu de Mallorca, mestre de mapamundis i de brúixoles”, dins: [CRESQUES ABRAHAM]. *L'Atlas Català de Cresques Abraham*. Barcelona: Diàfora, p. 14-22.
- (1977): “Jafuda Cresques, jueu de Mallorca”, *Randa*, p. 51-66.
- RIERA i SANS, Jaume; Gabriel LLOMPART i MORAGUES (1984). “Jafuda Cresques i Samuel Corcós. Més documents sobre els jueus pintors de cartes de navegar (Mallorca, s. XIV)”, *Bolletí de la Societat Arqueològica Lul·liana*, núm. 40, p. 341-350.
- ROSSELLÓ i VERGER, Vicenç M. (1995a). “Cartes i atlas portolans de les col·leccions espanyoles”, dins: *Portolans procedents de col·leccions espanyoles. Segles XV-XVII. Catàleg de l'exposició organitzada amb motiu de la 17a. Conferència cartogràfica internacional i de la 10a. Assemblea general de l'Associació Cartogràfica General (ICA/ACI)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Institut Cartogràfic de Catalunya; Ajuntament de Barcelona, p. 9-59.
- (1995b). *Portolans procedents de col·leccions espanyoles. Segles XV, XVII. Catàleg de l'exposició organitzada amb motiu de la 17a. Conferència cartogràfica internacional i de la 10a. Assemblea general de l'Associació Cartogràfica General (ICA/ACI)*. Barcelona: Generalitat de Catalunya, Departament de Política Territorial i Obres Públiques, Institut Cartogràfic de Catalunya, 371 p. [text castellà, francès i anglès].
- (1999). “Les cartes portolanes mallorquines”, *Cicle de conferències sobre Història de la Cartografia. 10è Curs. La cartografia catalana, 22, 23, 24, 25 i 26 de febrer de 1999. Organitzat per l'Institut Cartogràfic de Catalunya i el Departament de Geografia de la Universitat Autònoma de Barcelona*. Barcelona: Generalitat de Catalunya. Institut Cartogràfic de Catalunya, 265 p. [17-115].
- (2001). “Les cartes portolanes medievals, una glòria catalana”, *Treballs de la Societat Catalana de Geografia*, núm. 52, p. 411-438.
- (2008). *Cartografia històrica dels Països Catalans*, València: Universitat de València; Institut d'Estudis Catalans, 402 p. [p. 51-64].

- ROSSELLÓ i VERGER, Vicenç M. (2009). “*Marees i Atlas català (1375)*”. *Quaderns de Geografia*, Universitat de València, Departament de Geografia, p. 165-181.
- (2010). “Cartes de navegar medievals. Puntualitzacions i aportacions noves”, dins: Joan MAYOL; Lleonard MUNTANER; Onofre RULLAN [ed.]. *Homenatge a Bartomeu Barceló i Pons, geògraf*, p. 259-309.
- (2011). “La carta de navegar. Instrumento mediterráneo de amplia difusión”, *Medievalismo. Revista de la Sociedad Española de Estudios Medievales*, p. 55-79.
- RUBIÓ i LLUCH, Antoni (1908-1921). *Documents per l'història de la cultura catalana mig-eval*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2 vol. Col·lecció General Memòries de la secció Històrico-Arqueològica, 54. / Edició facsímil a càrrec d'Albert BALCELLS (2000). *Documents per a la història de la cultura catalana medieval*. Barcelona: Institut d'Estudis Catalans, 2 vol.
- SAMSÓ, Julio; Juan CASANOVAS (1975). “Cosmografia, astrologia i calendari”, dins: [CRESQUES ABRAHAM]. *L'Atlas Català de Cresques Abraham...* Barcelona: Diàfora, p. 23-36.
- SAMSÓ MOYA, Julio (2005/2008): “Una concepció de l'univers”, dins: [CRESQUES ABRAHAM]. *L'Atlas català de 1375. El món i els dies*, p. 44-56.
- SANTARÉM, Visconde de [títol nobiliari que emprava Manuel Francisco DE BARROS Y SOUSA DE MESQUITA] (1841): *Atlas composé de cartes des XIVe, XVe, XVIe et XVIIe siècles pour la plupart inédites, et devant servir de preuves à l'ouvrage sur la priorité de la découverte de la côte occidentale d'Afrique au delà du Cap Bojador par les portugais...* París: Gouvernement de sa Majesté Très-fidèle... 80 p. + 78 fulls de mapes, alguns plegats. Edició facsímil de l'any 1849. A càrrec de Rudolf Muller, llibreter i antiquari d'Amsterdam (1985): *Atlas composé de Mappemondes, de portulans et de cartes hydrographiques depuis le VIe jusqu'aux XVIIe siècle: pour la plupart inédites, et tirées de plusieurs bibliothèques de l'Europe, devant servir de preuves à l'histoire de la cosmographie et de la cartographie pendant la Moyen Age et a celle des progrès de la géographie après les découvertes maritimes et terrestres du XVe siècle effectuées par les portugais, les espagnoles, et par d'autres peuples*. Publié sous les auspices du Gouvernement Portugais. París: E. Thunot, MDXXXLIV, 80 p. Explanatory notes by Helen Wallis i Albert Sijmons. Aquesta edició facsímil consta d'una caps de format gran foli que inclou 78 làmines de mapes, alguns dels quals plegats. També inclou un opuscle titulat *Atlas de Santarém*, a càrrec de H. Wallis i A. Sijmons, 80 p. [Reproducció de l'*Atlas català: XIVe siècle, 106: Carte catalane reproduite pour la première fois en fac-simile, colorié, etc., en 2 feuilles*. Correspon a les làmines 35 i 36 reproduïdes en blanc i negre a partir de l'original. També la làmina 34, núm. 2 en blanc i negre i que correspon a un fragment del primer full de l'Atlas: *Fac-simile de la partie de l'Afrique de l'Atlas catalan, de 1375 dans la Bibliothèque Royale de Paris*,] p. 34 i 66 de l'opuscle.
- SOLDEVILA, Ferran (1925a). “Els catalans i els descobriments d'Àfrica a l'Edat Mitjana”, *Revista de Catalunya*, abril, p. 342-349.
- (1925b). “Els catalans a les Illes Afortunades i a la Terra del Preste Joan”, *Revista de Catalunya*, maig, p. 427-437.
- SUREDA BLANES, Josep (1969). *Ramon Llull i l'origen de la cartografia mallorquina*. Barcelona: Rafael Dalmau editor, (Episodis de la Història, 122-123), 71 p.
- (1975a). “Cresques Abraham y los descubrimientos de la Edad Media”, dins: [CRESQUES ABRAHAM]. *L'Atlas Català de Cresques Abraham...* Barcelona: Diàfora, p. 10-13.
- (1975b). “El Mapamundi mallorquín de 1375”, *Revista balear*, núm. 40-41, p. 14-21.
- (1976). “El Mapamundi mallorquín de 1375”, *Geo-datum*, vol. 1, p. 29-33.
- TASTU, Joseph. Vegeu: Buchon, J. A. *Notice d'un atlas en langue catalane...*, edicions de 1839 i 1841.
- (1836). “Observations relatives a des cartes catalanes des quatorzième et quinzième siècles. Extraites ou traduites de deux lettres, dont l'une en langue catalane, adressées par M. Tastu à M. d'avezak”, *Bulletin de la Société de Géographie*, 2, série 6, p. 239-246. Reproduït a *Acta Cartographica*, 15, p. 338-345.

- TORRES AMAT, Félix (1836). *Memorias para ayudar a formar un diccionario crítico de los escritores catalanes: y dar alguna idea de la antigua y moderna literatura de Cataluña*. Barcelona: Imprenta J. Verdager, XLIII + 719 p. [Edició facsímil: editorial Curial, 1972].
- VAN PRAEST, Joseph (1836). *Inventaire ou catalogue des livres de l'ancienne Bibliothèque du Louvre fait l'année 1373 par Gilles Malet. Précédé de la dissertation de Boivin le Jeune sur la même bibliothèque, sous les rois Charles V, Charles VI et Charles VII. Avec notes historiques et critiques par M. B. Joseph Van Praest*. Paris: de Bure, XLIV + 262 p. [És una edició facsímil del catàleg de Gilles Malet.]
- WINTER, Heinrich (1940-1941). "Das katalanische Problem in der älteren Kartographie", *Iberoamerikanische Archiv*, núm. 14, p. 21-26.
- (1954). "Catalan Portolans maps and their place in the total view of cartographic development", *Imago Mundi*, XI, p. 1-12.
- YOELI, Pinhas (1970). "Abraham and Jafuda Cresques and the Catalan Atlas", *Cartographic Journal*, p. 17-27.

Annex. Relació de reproduccions de l'Atles català de 1375 en edicions facsímils soltes o incloses dins de llibres o d'atles.

Aquest annex s'ha dedicat a l'elaboració d'una llista de reproduccions de l'Atles català de 1375 a partir de dos conceptes: en tant que edicions individualitzades del mapamundi, i en principi a escala 1:1; i en tant que reproduccions incloses dins de llibres, sempre que siguin fidels a l'original i tinguin un mínim de qualitat. En tots els casos se n'especifica la procedència documental i s'ha optat per un ordre cronològic únic que abraça el període iniciat l'any 1838 i arriba fins a l'actualitat. Aquest punt de partida es basa en la publicació de l'obra de J.A. Buchon *Notice sur un atlas en langue catalane...*, la primera monografia publicada sobre l'Atles català de 1375. A partir del 600 aniversari de la seva elaboració, el 1975, se n'incrementaren notablement les edicions –que ja es beneficiaren de les noves tècniques pel que fa a les reproduccions en color–, acompanyades d'articles de recerca basats en consultes d'arxius i de biblioteques. En cap cas no es pot considerar una llista a la qual es pugui aplicar l'epítet de completa. És només un primer intent de respondre al títol de l'enunciat.

- 1838 Facsímil en blanc i negre inclòs dins de l'obra de J. A. BUCHON: *Notice sur un atlas en langue catalane de l'an 1374...* Podia estar plegat i intercalat dins del llibre o estar presentat per separat. Probablement, es tracta del primer facsímil a escala 1:1 que es publicà. La seva qualitat tècnica era poc precisa, si bé s'ha de valorar el fet de tractar-se d'una aventura editorial considerada pionera.
- 1841 Es tracta del mateix facsímil de l'any 1838 dins de l'obra de J. A. BUCHON i Joseph TASTU plegat i intercalat dins de l'obra *Notice d'un atlas en langue catalane* (Ms.6818, année 1375).
- 1843 Novament el document dels dos anys anteriors amb algunes peculiaritats. Segons consta en el catàleg de la Bibliothèque Nationale de France, en aquest cas fou dibuixat –o redibuixat– per D. Rosenberg a partir del facsímil inclòs dins de l'obra de J. A. BUCHON i

- J. TASTU de 1841. Dos dels sis fulls foren acolorits a mà. Aquest procés devia acabar-se el 1843.
- 1849 Facsímil en blanc i negre dins de l'obra del Vescomte de SANTARÈM *Atlas composé de Mappemondes, de portulans et de cartes hydrographiques depuis le VIe jusqu'aux XVIIe siècle...* d'acord amb les dades que consten en la corresponent fitxa bibliogràfica d'aquest autor.
- 1872 Reproducció heliogravada en facsímil en 12 fulls –2 per cada full de l'Atlas–, [París]: [Dujardin] a partir de l'exemplar de la B.N. de France, Impremta Eudes, color sèpia. N'hi ha un exemplar a l'Ateneu Barcelonès. Donació d'August Matons.
- 1883 Reproducció heliogràfica inclosa dins de l'obra de Leopold Victor DELISLE *Choix des documents géographiques conservés à la Bibliothèque Nationale*.
- 1897 Reproducció heliogràfica inclosa dins de l'obra de Nils Adolf-Eric NORDENSKJÖLD *Periplus*, lám. XI-XIV.
- 1932 Reproducció dins de l'obra de Youssuf KAMAL AL *Monumenta cartographica Africae et Aegypti*, 1926-1952 volum IV, làmina III, p. 1301-1303.
- 1959 Edició de bibliòfil presentada dins d'un estoig especial composta de sis làmines de pergami il·luminades a mà i muntades sobre taules de fusta. Es calcula que se n'estamparen al voltant d'una vintena. Un exemplar forma part dels fons de la Societat Catalana de Geografia, de l'Institut d'Estudis Catalans. Inclou un full amb un text introductori signat per Joan Vernet i David Romano.
- 1975 Facsímil a escala 1:1 dins de [CRESQUES ABRAHAM]. *L'Atlas Català de Cresques Abraham...* Inclou els sis fulls facsimilats a partir de l'original de la Bibliothèque Nationale de France. També a l'edició castellana del mateix any.
- 1977 Facsímil a escala 1:1 dins de [CRESQUES ABRAHAM]. *Der katalanische Weltatlas vom Jahre 1375* herausgegeben und kommentiert von Georges Grosjean. Inclou els sis fulls facsimilats a partir de l'original de la Bibliothèque Nationale de France.
- 1978 Facsímil a escala 1:1 dins de [CRESQUES ABRAHAM]. *The Catalan Atlas of the year 1375* edited with commentary by Georges Grosjean. Inclou els sis fulls facsimilats a partir de l'original de la Bibliothèque Nationale de France.
- 1983 Facsímil a escala 1:1 dins de [CRESQUES ABRAHAM]. *Mapamundi del año 1375 de Cresques Abraham y Jafuda Cresques* a càrrec de Georges Grosjean. Inclou els sis fulls facsimilats a partir de l'original de la Bibliothèque Nationale de France.
- 1990-95ca. Edició de bibliòfil. A càrrec de Pelegrí Haro i Perich de la Llibreria Delstre's de Barcelona. Il·luminat a mà. Disseny de Miquel Plana. Paper de tina fet en els molins de Lluís Morera, de Gelida. Justificació de tiratge: 75 exemplars. Se'n van estampar uns 25.
- 1992 Manuscrit il·luminat a mà sobre pergami. París: Bibliothèque Nationale, 2 làmines en un sol full.
- 1998 *Mapa mundi: une carte du monde au XIVe siècle*. A càrrec de Monique Pelletier. París: Bibliothèque Nationale de France, Montparnase Multimedia. 1 Disc òptic CD ROM.
- 2005/2008 Facsímil a escala 1:1 dins de [Abraham CRESQUES]. Basat en les edicions de l'editorial Diàfora de l'any 1975. Amb un llibre d'estudis titulat: *El món i els dies*. L'edició de 2008, és de caràcter bibliòfil.